

The Expansion of the Scope of Inherently Lethal Conduct in Judicial Jurisprudence

Saeed Ghaedi¹ | Mohammad Farajih²

1. Corresponding Author, PhD Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Judicial Law, University of Judicial Sciences, Tehran. Iran. Email: saeedghaedilaw@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: farajihay@modares.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Received: 26 August 2025
Revised: 7 October 2025
Accepted: 12 October 2025
Available Online: 14 October 2025

Keywords

Intentional Homicide;
Inherently Lethal
Conduct; Judicial
Jurisprudence;
Awareness and
Consciousness; Qisas.

Abstract

The present study, employing a descriptive-analytical methodology, examines the manifestations of the expansion of inherently lethal conduct within the Iranian judicial system. It analyzes how judicial practice—particularly as reflected in the rulings of the Supreme Court—interprets paragraph (b) of Article 290 of the Islamic Penal Code (2013) and, on that basis, issues sentences of Qisas. The findings indicate that the judiciary, through expansive interpretations and occasional disregard for certain statutory conditions and legal excuses, has tended to broaden the scope of inherently lethal conduct. Accordingly, factors such as the extension of the sphere of executive conduct, insufficient attention to the establishment of causation and attribution of death to the accused, the characterization of conduct as inherently lethal in cases involving doubt, and the qualification of intentional homicide arising from gross recklessness (with respect to the actus reus), as well as the neglect or misinterpretation of awareness and consciousness (with respect to the mens rea), have emerged as prominent indicators of this expansion. The issuance of unifying precedents or the adoption of interpretive guidelines by the Supreme Court to clarify the notions of “awareness and consciousness” and the parameters of statutory excuses—such as excessive self-defense and juvenile criminal maturity—together with the annulment of Qisas judgments where such elements or fundamental principles of criminal law have not been duly observed, constitute essential corrective mechanisms. Furthermore, refraining from extending executive conduct to accomplices in homicide except in well-substantiated cases involving direct intervention and attributable causation, overturning Qisas sentences in the absence of a complete causal link to death unless intent to inflict severe injury or compelling evidence thereof is established, applying the rule of doubt in cases of uncertainty regarding the type of crime or attribution, and aligning intentional homicide based on gross recklessness strictly with the conditions set forth in paragraph (b) of Article 290, represent strategic approaches whose effective and comprehensive implementation could reduce interpretive inconsistency, limit the expansion of Qisas sentences, and enhance the coherence and effectiveness of criminal policy.

Cite this article: Ghaedi, S.; Farajih, M. (2025). The Expansion of the Scope of Inherently Lethal Conduct in Judicial Jurisprudence. *Criminal Law Doctrines*, 22(29), 307-352. <https://doi.org/10.30513/cld.2025.7306.2159>

Extended Abstract

Introduction

Pursuant to Article 290 of the Islamic Penal Code of 2013, the legislator has not drawn any distinction, in terms of punishment (qisas), among the various forms of intentional homicide. Under this provision, on the one hand, where a specific intent to kill exists, the nature of the instrument employed is immaterial. On the other hand, where the act is inherently lethal, the explicit intent to kill becomes irrelevant, provided that the perpetrator possesses “awareness and consciousness” regarding the inherently lethal nature of the conduct and the condition of the victim. Nevertheless, principles of justice require a differentiation among categories of intentional homicide and the imposition of proportionate penalties considering the circumstances surrounding both the act and the offender. Although Article 290 establishes a general rule, the conditions set forth in paragraph (b)—particularly the concepts of “awareness and consciousness”—along with other related provisions of the Penal Code, indicate that the legislator has recognized the circumstances governing the incident and the offender as factors capable of influencing the legal characterization of the offense or the applicability of Qisas. However, the absence of a precise definition of “inherently lethal conduct,” the fragmented treatment of its instances in statutory provisions, and the lack of clear criteria concerning its conditions and legal excuses have enabled judicial practice to expand the scope of inherently lethal conduct through broad and sometimes inconsistent interpretations. This development has generated significant challenges for the judicial system and has undermined the coherence and effectiveness of criminal policy in this field. A review of prior scholarship on paragraph (b) of Article 290 in the Iranian legal thought reveals that most studies have focused on conceptual clarification of inherently lethal conduct or the element of knowledge, often accompanied by comparative analysis with Common Law systems. These predominantly theoretical works lack a comprehensive and practice-oriented examination. The distinctive contribution of the present study lies in its critical analysis of judicial practice in determining inherently lethal conduct, with particular emphasis on the expansion of its scope and the resulting issuance of Qisas judgments. Through a critical approach, the study seeks to categorize and analyze the manifestations of this expansion within the Iranian judicial reasoning.

Method

The present study, employing a descriptive–analytical methodology and drawing upon library-based research as well as an examination of decisions issued by Criminal Courts of First Instance and the Supreme Court, seeks to investigate the “expansion of the scope of inherently lethal conduct” within the Iranian judicial system.

Results

The findings of the study indicate that although the legislator, by incorporating the requirements of “awareness and consciousness” and by recognizing institutions such as excessive self-defense and juvenile criminal maturity, has sought to restrict the scope of Qisas in cases lacking direct intent to kill, judicial practice has, in practice, expanded the domain of inherently lethal conduct at both the material and mental levels through broad interpretations. At the material level, this expansion manifests, first, in the enlargement of the concept of “executive conduct” and the attribution of the fatal result to individuals whose involvement amounted merely to complicity. An examination of certain judgments reveals that courts, including the Supreme Court, have relied on prior collusion or common intent, without establishing direct participation in the conduct producing the result, to attribute homicide to multiple persons and impose Qisas on them. Second, courts have sometimes disregarded the necessity of establishing the definitive cause of death and the causal nexus. In some cases, despite forensic reports indicating uncertainty regarding the precise cause of death or the possible contribution of other factors, courts have inferred inherently lethal conduct based on surrounding circumstances—an approach that conflicts with the principle of caution in matters of blood and with the evidentiary foundations of intentional homicide, which require precise proof of both the occurrence of death and its attribution to the accused. Third, inherently lethal conduct has been affirmed even in situations involving doubt, coupled with the non-application of the rule of Dar’ (avoidance of punishment in cases of doubt) in Qisas. Although scholarly disagreement persists regarding the rule’s applicability to Qisas, an analysis of Articles 120 and 290 of the Islamic Penal Code suggests that where doubt exists concerning the legal, material, or mental elements of the offense, the imposition of Qisas lacks legal justification. Nevertheless, certain judgments demonstrate that in cases involving fist-and-foot assaults or spontaneous altercations, a mere forensic declaration of the lethality of injuries—without comprehensive contextual analysis—has sufficed to sustain a sentence of Qisas. Fourth, homicides arising from “gross recklessness” have been subsumed under paragraph (b) of Article 290. Despite the necessity of establishing criteria such as voluntariness of the dangerous conduct, foreseeability of the result, and conscious acceptance of risk, some judicial approaches have categorized reckless killings as intentional homicide without articulating these standards, thereby generating inconsistency and unpredictability in criminal adjudication. At the mental level, the expansion of inherently lethal conduct is chiefly affected through the neglect or overly expansive interpretation of the requirements of “awareness and consciousness.” In impulsive killings arising from extreme anger, collective altercations, or situations of excessive self-defense, courts often emphasize on awareness while failing to rigorously assess consciousness at the moment of commission. Yet consciousness entails focused mental engagement and attentiveness to the lethal nature of the conduct under specific circumstances—conditions that may be compromised in highly emotional situations. Furthermore, in cases involving offenders under eighteen years old, some courts, notwithstanding the lenient orientation of Article 91 of the Islamic Penal Code and scientific findings regarding cognitive development, have imposed Qisas without

adequately substantiating criminal maturity, thereby reflecting a flawed understanding of the concepts of awareness and consciousness.

Conclusions

The overall findings of the study indicate that the expansion of the scope of inherently lethal conduct in judicial practice stems less from legislative gaps than from broad and expansive interpretations of statutory concepts. These interpretations are difficult to reconcile with the principles of proportionality, penal minimalism, and caution in matters involving life. In this regard, the issuance of unifying precedents or the adoption of interpretive guidelines by the Supreme Court to clarify the meaning of “awareness and consciousness” and to delineate the parameters of legal excuses—such as excessive self-defense and juvenile criminal maturity—appears necessary. Likewise, the annulment of Qisas judgments in cases where the offender’s awareness and consciousness have not been properly established or where fundamental principles of criminal law have been disregarded, the refusal to extend executive conduct to accomplices unless their direct intervention and the attribution of the result to them are firmly established, the reversal of Qisas rulings and the rejection of intentional characterization in the absence of a definitive cause of death—except where intent to inflict severe injury or compelling evidence thereof is proven—the application of the rule of Dar’ in cases of doubt regarding the type of offense or attribution, and the strict alignment of intentional homicide arising from gross recklessness with the conditions set forth in paragraph (b) of Article 290, constitute strategic measures. The consistent and comprehensive implementation of these approaches can reduce interpretive inconsistencies, limit the over-extension of Qisas sentences, and enhance the coherence and effectiveness of criminal policy in this domain.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

توسعه قلمروی رفتارِ نوعاً‌گشنده در رویه قضایی

سعید قائدی^۱ | محمد فرجیها^۲

۱. نویسنده مسؤل، دانشجوی دکتری رشته حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه علوم قضایی، تهران، ایران. رایانامه: saeedghaedilaw@gmail.com

۲. دانشیار، گروه حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: farajihay@modares.ac.ir

چکیده

نوشتر فرارو با روش توصیفی - تحلیلی، جلوه‌های توسعه رفتارِ نوعاً‌گشنده در نظام قضایی ایران را مورد واکاوی قرار می‌دهد و تحلیل می‌کند که رویه قضایی که به‌ویژه در آرای دیوان عالی کشور متجلی است، چگونه بند «ب» ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ را ارزیابی می‌نماید و بر مبنای آن حکم قصاص را صادر می‌کند. یافته‌ها و نتایج پژوهش حاکی از آن است که نظام قضایی با تعبیر و تفاسیر موسع و بی‌توجه به برخی شروط و معاذیر قانونی، به دنبال توسعه دامنه رفتارِ نوعاً‌گشنده است. از این رو، مؤلفه‌هایی نظیر گسترش دامنه عملیات اجرایی، بی‌توجهی به احراز علت مرگ و انتساب آن به متهم، تلقی رفتارِ نوعاً‌گشنده در فرض بروز شبهه و قتل عمدی ناشی از بی‌پروایی شدید (ناظر بر رکن مادی) و نادیده‌انگاشتن یا استنباط ناصحیح از آگاهی و توجه (ناظر بر رکن روانی)، به نموده‌های بسط رفتارِ نوعاً‌گشنده تبدیل شده است. صدور آرای وحدت رویه یا تهیه منشور ارشادی در دیوان عالی کشور به منظور تبیین «آگاهی و توجه» و ضوابط معاذیر قانونی مثل دفاع افراطی و رشد کیفری نوجوانان، نقض احکام قصاص در صورتی که به آگاهی و توجه مرتکب توجه نشده یا اصول حقوق کیفری رعایت نشده است، عدم گسترش عملیات اجرایی به معاونین قتل مگر در موارد متقن و منطبق با مداخله در رفتار و استناد نتیجه به آن‌ها، نقض آرای قصاص و عدم تلقی عمد در صورت نبود علت تامه فوت، مگر در صورت احراز قصد صدمات شدید و یا وجود شواهد متقن برای آن، جریان قاعده درآ در موارد شبهه در نوع جنایت یا انتساب و انطباق قتل عمد ناشی از بی‌پروایی شدید با شرایط بند «ب» ماده ۲۹۰، راهبردهایی است که کاربست مؤثر و فراگیر آن‌ها می‌تواند به تنوع برداشت‌ها، خاتمه دهد و ضمن کاهش احکام قصاص، کارآمدی سیاست کیفری را رقم زند.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۰

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۲۲

کلیدواژه‌ها

قتل عمد، رفتارِ نوعاً‌گشنده، رویه قضایی، آگاهی و توجه، قصاص.

استناد: قائدی، سعید؛ فرجیها، محمد. (۱۴۰۴). توسعه قلمروی رفتارِ نوعاً‌گشنده در رویه قضایی. آموزه‌های حقوق کیفری، (۲۹)۲۲، ۳۵۲-۳۶۷.

<https://doi.org/10.30513/cld.2025.7306.2159>

مقدمه

مطابق ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ (زین پس ماده ۲۹۰)، عمدی بودن قتل مستلزم احراز یکی از حالات دوگانه ذیل است: ۱. مرتکب با انجام کاری قصد کشتن دیگری را داشته است، خواه آن کار نوعاً کشنده باشد، خواه نباشد، ولی در عمل قتل واقع شود (بندهای «الف» و «ت»). ۲. مرتکب بدون قصد کشتن، به کار نوعاً کشنده ای مبادرت می ورزد، که این نوعاً کشنده بودن گاه مطلق بوده و نسبت به نوع افراد واجد چنین خصیصه ای است (بند «ب») و گاه نسبی بوده و تنها نسبت به مجنی علیه با توجه به وضعیت و شرایط وی نوعاً کشنده است (بند «پ»). بر اساس این ماده، از یک سو، در صورت وجود قصد قتل، وسیله به کاررفته موضوعیتی ندارد. از سوی دیگر، آنجایی که عمل کشنده است، به شرط وجود «آگاهی و توجه» نسبت به نوعاً کشنده بودن رفتار و وضعیت مجنی علیه، قصد صریح قتل فاقد موضوعیت است. به این ترتیب، قانونگذار بین انواع مختلف جنایات در حالت عمد از حیث مجازات (قصاص)، تمایزی قائل نشده است، درحالی که عدالت ایجاب می کند میان اقسام جنایات عمدی، قائل به تفکیک شده و بسته به اوضاع و احوال حاکم بر موضوع و مرتکب، کیفیهای متنوعی در نظر گرفته شود، زیرا پوشیده نیست که اغلب قتل های عمدی، ناشی از هیجان و خشم های آنی و گذراست و شایسته نیست مرتکب آن را همسان کسی دانست که با سبق تصمیم و طراحی حساب شده، اقدام به قتل دیگری می کند.^۱ بر مبنای این تمایز، شماری از فقیهان امامیه و برخی از کشورهای اسلامی نظیر مصر، عراق، سوریه، لبنان و اردن، درجه بندی رکن معنوی قتل عمد را مورد پذیرش قرار داده اند (سلیمانی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۸۶)^۲ و کسانی را شایسته قصاص می دانند که افزون بر قصد مستقیم قتل، با ابزار کشنده، اقدام به قتل دیگری می نمایند (نجیب حسنی، ۱۳۹۲، ص. ۳۲۶).

با وجود قاعده کلی مقرر در ماده ۲۹۰، ملاحظه شروط مندرج در بند «ب» این ماده، به ویژه مفاهیم «آگاهی و توجه»، همراه با تأمل در برخی دیگر از مواد قانون مجازات اسلامی، نشان می دهد که قانونگذار شرایط و موقعیت حاکم بر واقعه و مرتکب قتل را به عنوان ضابطه ای مؤثر در تغییر نوع جنایت یا مجازات قصاص پذیرفته است. برای مثال، تبصره ۲ ماده ۳۰۲، دفاع مشروع افراطی یا بیش از حد را مورد پذیرش قرار داده است. از دیدگاه قانونگذار، مدافع

۱. فقدان درجه بندی رکن معنوی در جنایات عمدی مادون نفس نیز به چشم می خورد.

۲. برای مطالعه درجه بندی قتل عمدی در نظام کیفری ایالات متحده آمریکا، نک: لفیو، ۱۴۰۱، الف، ص. ۱۱۲-۱۲۵.

مشروع ناقص، از یک سو، بسان کسی نیست که به نحو عدوان و ظالمانه، اقدام به قتل دیگری می‌نماید و از سوی دیگر، در قتل عمد، تنها شایسته کیفرزدایی از مجازات قصاص بدون محکومیت‌زدایی مطلق است (قائدی، ۱۴۰۳، ص. ۵۷۱). با این حال، از آنجاکه تعریفی از «رفتار نوعاً‌کشنده» ارائه نشده و مواد قانونی مرتبط نیز به صورت پراکنده به برخی مصادیق آن پرداخته^۳ و نیز فاقد معیار دقیق در تبیین شروط و معاذیر پیش‌بینی شده است،^۴ رویه قضایی بدون احتساب یا ادراک برخی از قیود ماده ۲۹۰ و بی‌توجه به برخی از مواد قانونی، با تکیه بر تعابیر و تفاسیر مختلف، ضابطه عمل نوعاً‌کشنده را گسترش داده است. این وضعیت چالش‌هایی را برای نظام قضایی در پی داشته^۵ و برخلاف اصل تناسب در حقوق کیفری^۶ است و به تنوع برداشت‌ها و اتخاذ رویه‌های گوناگون، پیش‌بینی ناپذیر و تابع بخت‌واقبال، انجامیده و کارآمدی سیاست کیفری را در این حوزه مختل کرده است.

با مراجعه به پژوهش‌های پیشین و مرتبط با بند «ب» ماده ۲۹۰ در اندیشه حقوقی ایران، مستفاد می‌شود که عموم تحقیقات انجام شده در مقام تبیین مفهومی رفتار نوعاً‌کشنده یا علم به آن و بررسی تطبیقی عمل مذکور با حقوق کامن‌لا است.^۷ مطالعات انجام شده که عمدتاً دارای ماهیتی نظری بوده، خالی از پژوهشی جامع با هدفی کاربردی است. آنچه نگاشته فرارو را از متون مشابه متمایز ساخته و به خوانشی نوآورانه تبدیل کرده است، واکاوی رویه قضایی در تشخیص رفتار نوعاً‌کشنده با تکیه بر گسترش دامنه آن و در نهایت، صدور احکام قصاص است. برای نیل به این هدف، با روش توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، کوشیده می‌شود تا جلوه‌های توسعه رفتار نوعاً‌کشنده در اندیشه قضایی ایران از طریق پاسخ به پرسش‌های زیر دسته‌بندی و تحلیل گردد: آیا رویکرد رویه قضایی به توسعه رفتار نوعاً‌کشنده انجامیده است؟ مصادیق و نمودهای بسط عمل نوعاً‌کشنده در نظام قضایی چیست؟ در این پژوهش، نگارندگان به مناسبت و به منظور آشنا نمودن خواننده با واقعیات موجود، به نمونه تصمیمات قضایی در دسترس به عنوان شاهد مثال اشاره

۳. تبصره ماده ۲۹۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.

۴. نک: تبصره ۲ ماده ۱۵۶ و ماده ۳۰۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.

۵. برای مشاهده برخی از آسیب‌ها، نک: شاکری و علی‌نژاد، ۱۴۰۰، ص. ۱۱۳-۱۳۰.

۶. برای آگاهی بیشتر در خصوص این مفهوم، نک: منصورآبادی و فتحی، ۱۴۰۴، ص. ۲۹-۶۰.

۷. قیاسی و آکریمی، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۵-۱۳۴؛ سیاهپور و بهمن‌پوری، ۱۴۰۱، ص. ۸۷-۱۱۶؛ مرادی و شهبازی، ۱۳۹۴، ص. ۴۳-۷۰؛ خالقی و رجب، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۱-۱۴۶؛ روح‌الامینی، ۱۳۹۹، ص. ۱۷۹-۲۱۳.

کرده است. از این رو، در بخش نخست، به امکان سنجی درجه بندی قتل عمد پرداخته می شود تا سابقه این موضوع از نگاه برخی فقهای شیعه تبیین اجمالی گردد. در ادامه، در بخش های دوم و سوم، جلوه های توسعه رفتار نوعاً کشنده با تفکیک میان عناصر مادی و روانی آن به تصویر کشیده خواهد شد.

۱. امکان سنجی درجه بندی قتل عمد

از منظر مقنن، رکن روانی مرتکبان قتل عمد یکسان است، در حالی که در مبانی فقه شیعه و کلام فقیهان، ادله معتبری بر لزوم توجه به درجه بندی مجازات قتل عمد بر اساس رکن معنوی تأکید دارد. دیدگاه این دسته از فقها، با احتیاط در دماء، کمینه گرایى کیفری و تناسب جرم و کیفر انطباق دارد.

۱-۱. ضرورت رفتار نوعاً کشنده در صور مختلف قتل عمد

طبق بند «الف» ماده ۲۹۰، چنانچه مرتکب با انجام رفتاری قصد کشتن فردی را داشته باشد و در عمل نیز قتل واقع شود، نوع و کیفیت وسیله و رفتار ارتكابی نقشی در عمدی محسوب شدن جنایت ندارد. مبنای فقهی این بند، عقیده مشهور فقهاست. در مقابل رأی مشهور، جمهور فقهای اهل تسنن^۸ و برخی از فقیهان امامیه معتقدند که اگر وسیله یا رفتار ارتكابی نوعاً کشنده نباشد، چنین قتلی، عمدی محسوب نمی شود و شبه عمد است. در این راستا، از دیدگاه شیخ مفید، قتل عمد در جایی محقق می شود که:

”مقتول با وسیله ای آهنین (همچون شمشیر) و ناحیه ای از بدن که عادتاً موجب تلف انسان می شود، مورد اصابت قرار گیرد یا از ناحیه ای مضروب شود که عادتاً و غالباً ضربه به آن ناحیه باعث کشتن انسان می شود (مفید، ۱۴۱۳، ص. ۷۳۴).

شیخ طوسی در الخلاف قتل عمد را قتلی می داند که:

”به گونه ای صورت گیرد که غالباً کشنده بوده باشد و برای قتل از آن استفاده می شود، مثل این که او را آتش بزنند (طوسی، ۱۴۰۷، ج. ۵، ص. ۱۶۰).

۸. ابوحنیفه در آنجایی که جانی قتل را قصد کرده است و آن را با عصای سبک یا سنگی کوچک یا نواختن سیلی و یا زدن یک یا دو ضربه تازیانه و امثال این ها از اموری که غالباً کشنده نیستند، انجام دهد، قتل را شبه عمد می داند (زحیلی، ۱۹۹۷، ج. ۷، ص. ۵۶۲۶).

ایشان دلیل این حکم را نزد امامیه، اجماع و اخبار منقول از ائمه (ع) می‌داند.^۹ بنابراین، عمل مرتکب باید نوعاً کشنده باشد تا بتوان رفتار فرد را قتل عمد و در نتیجه، مستوجب قصاص دانست. از این رو، در صورتی که جانی قصد صریح قتل دیگری را داشته است، اما ضربات وارده غیرمهلک باشد، در صورت وقوع قتل، نمی‌توان آن را عمد و مرتکب را شایسته قصاص دانست. در واقع، فقهای طرف‌دار موضوعیت وسیله جنایت بر نفس، در تکاپوی تمایز بین جانیان بوده‌اند و مرتکبی را سزاوار قصاص می‌دانند که آن چنان در دستیابی به هدف خود مصمم است که می‌خواهد بدون تردید، کشتن حاصل شود. نگارندگان نیز بر همین عقیده‌اند و باید میان فردی که با سبق تصمیم و سنجش دقیق رفتار و کیفیت وقوع آن، اقدام به قتل دیگری با آلت قتاله و کشنده می‌کند، با فردی که بدون طراحی و قصد مستقیم، از روی خشم و هیجان آبی با هر وسیله‌ای، ولو نوعاً کشنده، مرتکب قتل می‌شود، رویکرد متفاوتی اتخاذ کرد. قانون‌گذار ایران این تمایز را با افزودن شروط «آگاهی و توجه» در بندهای «ب» و «پ» ماده ۲۹۰ نشان داده است؛ اما به نظر می‌رسد حتی اگر جانی با آگاهی و التفات به کشنده بودن وسیله به آن متوسل شده باشد، باز هم مستحق کیفری یکسان با فردی که قصد مستقیم قتل داشته، نیست، زیرا در مفهوم مضیق قصد، قصد واقعی منحصراً در فرض تصمیم پیشین و جدی متصور است، به این معنا که فرد در عین اراده کامل، تصمیم می‌گیرد و ابزار ارتکاب قتل را فراهم می‌نماید و با چیدن برنامه، اقدام به قتل می‌کند (سلیمانی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۹۱).

۲-۱. عدم موضوعیت قصد غیرمستقیم

مبنای دیگری که در راستای درجه‌بندی قتل عمد از آن سخن به میان می‌آید، لزوم اثبات قصد قتل در فرض ارتکاب رفتار نوعاً کشنده است. از دیدگاه برخی فقها، چنانچه قصد فعل موجود، اما قصد نتیجه مفقود و وسیله ارتکابی مهلک باشد، قتل شبه‌عمد است (مرعشی نجفی، ۱۴۱۵، ج. ۱، ص. ۳۹). در همین چارچوب، این فقیه تأکید می‌نماید:

» مقتضای تحقیق این است که قتل عمدی محتاج به قصد قتل به همراه آلت قتاله است و در هنگام شک در حالت دوم و سوم (عدم قصد قتل با آلت

۹. برای آگاهی بیشتر درباره تأثیر نحوه انجام رفتار منجر به قتل در عمدی بودن قتل و تحلیل ادله دیدگاه‌های مشهور و غیرمشهور، نک: نوروزی و وطنی، ۱۴۰۱، ص. ۱۹۷-۲۱۹.

قتاله، قصد قتل بدون آلت قتاله)، مقتضای قاعده و اصل عملی، عدم است و قاعده اهتمام شارع به حفظ دماء و قاعده درآ نیز مؤید آن است (مرعشی نجفی، ۱۴۱۵، ج. ۱، ص. ۴۷).

بر این اساس، از دیدگاه برخی فقها، در مواردی که قصد قتل احراز نشده باشد، صرف نظر از استفاده از وسیله نوعاً کشنده، قصاص جایز نیست. در این قبیل موارد، باید با رجوع به اصول کلی همچون قاعده درآ، اصل احتیاط در دماء و اصل عدم، از صدور حکم به قصاص پرهیز کرد. رویکرد اخیر بر اساس تفکیک قصد سبب از قصد مسبب است، بدین توضیح که مرتکب می‌تواند فعل (سبب) را بخواهد، اما قصد قتل فاعل (مسبب) آن را نخواهد. پس قصد لزوماً نهفته در رفتار مرتکب نیست و رفتار فرد ضرورتاً جلوه‌ای از خواست او نیست. در این باره مقنن با عمل انشایی خود در وضع قانون، نمی‌تواند در عالم واقع تصرف کرده، واقعیتی را که هست، نیست کند یا آنچه را نیست، هست کند (خالقی و رجب، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۹). این مسئله در قانون مجازات اسلامی به‌طور نسبی مورد پذیرش قرار گرفته است. قانون‌گذار در بندهای «ب» و «پ» ماده ۲۹۰، رفتار نوعاً کشنده را از مصادیق جنایت عمدی برشمرده، اما تحقق آن را مشروط به وجود دو قید اساسی «آگاهی» و «توجه» کرده است. مقنن با پیش‌بینی دو شرط اخیر، به آرای فقهای معاصری توجه داشته است که فقدان آگاهی و توجه را مانع از تحقق قتل عمد دانسته‌اند و در پی آن بوده تا از دامنه قتل‌های عمد ناشی از رفتار نوعاً کشنده بکاهند.

۲. رکن مادی در رفتار نوعاً کشنده

در این مبحث، به بررسی نمودهای گسترش رفتار نوعاً کشنده در رکن مادی پرداخته شده است و تبیین می‌گردد که چگونه نظام قضایی ضابطه دوم قتل عمدی را بسط می‌دهد.

۱-۲. گسترش دامنه عملیات اجرایی

فردی که شخصاً مرتکب رفتار فیزیکی لازم برای تحقق جرم شده است، «مباشر جرم» نامیده می‌شود. چنانچه تعدادی بیش از یک نفر در عملیات اجرایی جرمی مداخله داشته باشند، به نحوی که آن جرم مستند به رفتار آن‌ها باشد، «شریک جرم» محسوب می‌شوند. گاه ممکن است کسی به مجرم اصلی در ارتکاب جرم مساعدت کند، درحالی‌که اقدامات وی به حدی

نباشد که جرم را مستند به او نماید، این فرد «معاون جرم» شناخته می‌شود. آنچه ضابطه تفکیک و تشخیص رفتار مباشر و شرکا از معاون قتل است، عدم مداخله معاون در عملیات اجرایی است، به طوری که نتوان قتل را مستند به رفتار او دانست (میرمحمد صادقی، ۱۴۰۱، ص. ۲۱-۴۱).^{۱۰}

برخی از آرای صادر شده در محاکم کیفری یک و دیوان عالی کشور، حاکی از توسعه دامنه عملیات اجرایی و استناد قتل عمد به افراد دیگر به ویژه معاونین آن می‌باشد. در چنین رویکردی که حکم محکومیت با ایراد مواجه بوده و نادرست است، صدور احکام قصاص افزایش یافته و چالش‌هایی را برای نظام عدالت کیفری و بزه دیده^{۱۱} به وجود می‌آورد. نمونه بارز این موضوع را می‌توان در دادنامه شماره ۳۹۱۴۷۹۰۰۰۰۳۹۰۲۰۶۳۹ مورخ ۱۴۰۲/۰۵/۲۱ شعبه ششم دیوان عالی کشور مشاهده کرد. در این پرونده حسب اقرار متهمان، الف و ب با یکدیگر همکاری نموده تاج را به قتل برسانند. ب در خانه قربانی را برای الف باز کرده و الف با ورود به آن و زدن ضربات متعدد چوب به سر ج آن را بی‌هوش یا به قتل می‌رساند. سپس هر دو ج را درون خودروی وی قرار داده و با رانندگی الف، آن را به محل کوهستانی منتقل کرده و الف با قرار دادن ج در پشت فرمان و رها کردن خودرو به درون دره، سعی در حادثه جلوه نمودن مرگ می‌کند. پس از افتادن خودرو درون دره، الف اقدام به آتش زدن خودرو و ج می‌کند. پزشکی قانونی موفق به تعیین علت تامه فوت نشده است. دادسرا الف را مباشر و ب را معاون قتل شناخته و برای ب از حیث مشارکت در قتل عمدی، قرار منع تعقیب صادر کرده است و دادگاه کیفری یک نیز بر همین اساس به جهت اعتراض وکیل ولی دم به قرار منع تعقیب ب از اتهام مشارکت در قتل عمدی، نظر به مباشرت الف و معاونت ب در قتل عمد داشته است.^{۱۲} وکیل ولی دم به استناد بند اخیر ماده ۲۷۳ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲، فرجام خواهی نموده و دیوان عالی کشور دادنامه را نقض می‌کند. استدلال دیوان مبتنی بر این است که هر دو متهم با تبانی و مشارکت در عملیات اجرایی، در ارتکاب قتل سهمیم بوده و قتل مستند به رفتار هر دوی آن‌هاست. بر این مبنا، پرونده به دادسرا اعاده شده و کیفرخواست ب به اتهام مشارکت در قتل عمدی صادر شده است. در نهایت، دادگاه با توجه به استدلال دیوان، هر دو را شریک

۱۰. نک: ماده ۳۶۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.

۱۱. از حیث پرداخت تفاضل دیه وفق ماده ۳۷۳ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲.

۱۲. دادنامه شماره ۳۷۹۶۶۵۳۷۰۰۰۰۷۹۶۶۵۳۷ مورخ ۱۴۰۱/۰۷/۱۹ شعبه ۲ دادگاه کیفری یک استان فارس.

در قتل عمدی دانسته و به قصاص محکوم می‌نماید.^{۱۳} با اعتراض وکلای متهمان، شعبه ششم دیوان عالی کشور ضمن ابرام دادنامه نخستین، در رأی شماره ۱۴۰۳/۰۹/۰۵ مورخ ۱۴۰۳/۰۹/۰۵ چنین نگاهشته است:

”... با استدلال این‌که اساساً قصد متهمین مبنی بر سرقت خودرو نبوده، بلکه هدف از آن‌ها انتقال جسد مقتول جهت امحاء آن و رفع اتهام از خویش بوده که نهایتاً خودرو را به آتش کشیده‌اند، در رسیدگی و احراز دادگاه جرایم ارتكابی متهمان و حکم بر محکومیت آنها و تبرئه از اتهام مشارکت در سرقت اشکال اساسی رعایت اصول و قواعد دادرسی به نظر نرسید... لذا با استناد به... دادنامه معترض علیه ابرام می‌گردد.

در تحلیل این دادنامه باید خاطرنشان کرد که ماده ۲۷ قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۵۲، شریک جرم را فردی می‌دانست که:

”با علم و اطلاع با شخص یا اشخاص دیگر در انجام عملیات اجرایی تشکیل‌دهنده جرمی مشارکت و همکاری کند.

اشکال وارد شده به این ماده آن بود که به واسطه تفسیر موسع از اصطلاح «عملیات اجرایی»، این شبهه به وجود می‌آمد که اعمالی نظیر باز کردن در خانه قربانی یا نگه داشتن او جهت قادر ساختن دیگری به قتل، می‌تواند در زمره عملیات اجرایی باشد و در نتیجه، چنین افرادی شریک در قتل محسوب شوند، در حالی که این قبیل رفتارها خارج از چارچوب عملیات اجرایی بوده و مرتکبان آن باید معاون قتل شناخته شوند. از همین رو، در قوانین پس از انقلاب (ماده ۲۰ قانون راجع به مجازات اسلامی مصوب ۱۳۶۱، ماده ۴۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ و ماده ۱۲۵ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲)، بر لزوم «مستند بودن جرم» به رفتار شریک تأکید شده است. آنچه در این پرونده منجر به صدور حکم قصاص برای ب شده، عدم امکان تعیین علت تامه فوت، وجود تبانی قبلی، اقرار متهمان و قصد مشترک آنان برای قتل بوده است، چنان‌که در دادنامه نیز به بند «الف» ماده ۲۹۰ استناد شده است؛ حال آنکه از

۱۳. دادنامه شماره ۱۴۰۳/۰۳/۱۹ مورخ ۱۴۰۳/۰۳/۱۹ شعبه ۲ دادگاه کیفری یک استان فارس.

منظر نگارندگان (با توجه به دادنامه و مطالعه پرونده از سوی نگارنده اول)، تبانی متهمان و اقرار بعدی، نه تنها حکایت از منطبق بودن آن‌ها با هم و با محتویات پرونده دارد، بلکه دلیلی مهم برای معاونت ب است، چراکه آنچه مسلم است اقرار الف از آغاز تا پایان رسیدگی به وارد آوردن ضربه به سر مقتول و همچنین آتش زدن پیکر اوست و ب نیز بارها به مساعدت در قتل، با قصد قبلی و تبانی با الف اذعان نموده است. بنابراین، جنایت نمی‌تواند مستند به ب باشد. در تقویت این نظر می‌توان به این نکته اشاره کرد که یکی از اتهامات منتسب به متهمان، مشارکت در جنایت بر میت از طریق سوزاندن جسد است. به عبارتی، دادگاه و دیوان بر این عقیده بوده‌اند که آتش زدن مقتول باعث مرگ نشده و این عمل پس از مرگش صورت گرفته است. صرف نظر از این‌که سوزاندن توسط الف رخ داده است و معلوم نمی‌باشد دادگاه و دیوان چگونه این امر که سوختگی وسیع و شدید بدن علت تامه فوت نیست را استخراج کرده‌اند، در صورتی‌که دادگاه وارد آوردن ضربه به سر را علت تامه فوت دانسته، می‌بایست الف را محکوم به قصاص می‌نمود. در حالی‌که دادگاه تبانی، باز گذاشتن در و کنار رفتن ب در زمان زدن چوب به سر ج از سوی الف به منظور تسهیل در اصابت ضربه‌ها را موجبی برای انتساب قتل به او دانسته است که همه این موارد، رفتارهای مادی معاونت را تشکیل می‌دهد. تردیدی نیست که در صورت احراز علت تامه فوت (برای مثال: خون‌ریزی وسیع بر اثر شکستگی جمجمه یا سوختگی وسیع و شدید بدن)، دادگاه تنها الف را محکوم به قصاص می‌کرد. بر این اساس، دادگاه و دیوان به جای احتیاط در دماء و اکتفا به قدر متیقن و سرانجام محکومیت الف به قصاص (آن‌گونه که نظر قضات در دادنامه اولیه بوده است)، هر دو را محکوم به قصاص کرده‌اند.

۲-۲. بی‌توجهی به احراز علت مرگ و انتساب آن به متهم

تحقق قتل عمد مستلزم رفتاری است که توانایی سلب حیات از یک انسان زنده را داشته باشد. پس از ارتکاب آن رفتار، احراز سلب حیات و رابطه سببیت میان فعل یا ترک فعل مرتکب و نتیجه حاصله ضرورت دارد. دادگاه ابتدا باید وقوع جنایت را به روشنی تشخیص دهد و سپس آن را به رفتار فاعل یا تارک نسبت دهد. اثبات این امر منوط به وجود جسد و یا بقایای آن به تأیید مقامات قضایی با ابتنا بر گزارش پزشکی قانونی و کارشناسان امر است و حتی اقرار متهم پیش از احراز وقوع نتیجه، قاطع نیست (آقایی‌نیا، ۱۴۰۲، ص. ۸۰). به سخن دیگر، وجود جسد و چگونگی

سلب حیات از شرایط اولیه و محوری در پرونده‌های جنایی است و انتساب اتهام از اقدامات بعدی است (نجفی توانا، ۱۴۰۰، ص. ۶۳).^{۱۴} بی‌اعتنایی به مؤلفه‌های یادشده، ارتکاب قتل عمد از سوی فرد خاص را منتفی ساخته و مبنایی برای صدور حکم قصاص فراهم نمی‌آورد. در عالم واقع، بسیاری از پرونده‌های جنایی وجود دارد که در آن، افراد به‌عنوان متهم تحت تعقیب قرار گرفته و گاهی اقرار نیز می‌کنند یا به استناد قراین دیگر، ظن قوی نسبت به ارتکاب قتل علیه آنان شکل می‌گیرد، لکن عدم دسترسی به جسد قربانی یا وجود جسد با تعیین علت فوتی که با رفتار و اقرار متهمان مغایرت دارد، موجب ایجاد مانع قانونی در رسیدگی و استناد قتل به مظنون می‌گردد. در واقع، پیش از همه، این پرسش مطرح می‌شود که آیا رفتار متهم سبب مؤثر و اساسی نتیجه مورد نظر بوده است یا خیر؟ (اعتمادی، ۱۳۹۶، ص. ۹۱). بدین سان، وقوع جنایت و انتساب آن به رفتار فرد یا افراد از چنان اهمیتی برخوردار است که بدون آن، صدور حکم قصاص فاقد وجهت قانونی خواهد بود.

با عنایت به آنچه بیان شد، دادنامه شماره ۱۴۰۲۱۲۳۹۰۰۰۲۴۲۸۹۵۲ مورخ ۱۴۰۲/۰۳/۲۴ صادره از شعبه سوم دادگاه کیفری یک استان فارس که طی آن دو نفر به اتهام مشارکت در قتل عمدی به مجازات قصاص نفس محکوم شده‌اند، و نیز دادنامه شماره ۱۴۰۳۰۶۳۹۰۰۰۰۰۰۲۲۷۷ مورخ ۱۴۰۳/۰۱/۰۵ صادره از شعبه نهم دیوان عالی کشور که حکم مزبور را مورد ابرام قرار داده است، با ایراد از حیث عدم تبیین دقیق جنایت و انتساب بعدی به متهمان مواجه است. در متن دادنامه دادگاه چنین آمده است:

”دادگاه صرف نظر از دفاعیات بلاوجه متهمان مبنی بر عدم قصد قتل مرحوم و با توجه به این که مرحوم دارای سابقه بیماری نبوده و حتی بر اساس اظهارات ب، شخص مرحوم دارای هیكل بزرگ بوده است و مجموع اقدامات متهمان از به هم زدن تعادل مرحوم و افتادن ایشان بر زمین، نشستن ب روی کمر مرحوم و زدن چسب به دهان او توسط الف باعث مرگ معینی علیه گردیده‌اند، لذا مستنداً به... بند «ب» از ماده ۲۹۰... قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲... هر دو متهم را از باب مشارکت در قتل عمدی به قصاص نفس در حق اولیای دم صادر و اعلام می‌دارد.

۱۴. نک: آرای اصراری هیئت عمومی شعب کیفری دیوان عالی کشور به شماره ۲۰ مورخ ۱۳۸۴/۱۲/۰۲ ردیف ۳۶/۸۴ و شماره ۳۰ مورخ ۱۳۶۰/۱۰/۰۹ ردیف ۲۶/۶۰ و شماره ۱۵ مورخ ۱۳۷۲/۰۳/۲۱ ردیف ۵۴/۷۱.

دیوان در مقام ابرام دادنامه فوق چنین آورده است:

” با توجه به اقاریر صریح متهمین نسبت به قتل عمدی، طراحی و چگونگی ورود به منزل و شروع درگیری با آلات و ادوات موجود از جمله کارد آشپزخانه و ایراد ضربات و صدمات بر نقاط مختلف بدن مرحوم و بستن دست و دهان وی، که همه موارد با شرکت و دخالت هر دو نفر از متهمین انجام یافته که عرفاً از توان یک نفر خارج است، و همچنین نظریه پزشکی قانونی و تشریح علت فوت... رأی مذکور مطابق موازین قانونی صادر گردیده و... ابرام می‌گردد.

با توجه به مفاد رأی صادرشده از دادگاه (برخلاف دیوان که علت را مشخص قلمداد کرده است) و اسناد و مدارک پرونده و نظریه کارشناسی پزشکی قانونی،^{۱۵} علت تامه فوت نامشخص است. هرچند متهمان به تبانی و همدستی در ورود به منزل قربانی به قصد سرقت اقرار نموده و حتی درگیری و گلاویزی ناگهانی با وی را تأیید کرده‌اند، اما قتل به نحو مسلم و بدون تردید اثبات نگردیده است. نمی‌توان با قطعیت اظهار داشت که علت فوت خون‌ریزی بر اثر پارگی احشای داخلی به دنبال اصابت جسم نوک‌تیز یا خفگی به دلیل انسداد مجاری تنفسی مجنی علیه توسط الف بوده است، زیرا صرف نظر از این‌که هر دو متهم اظهار داشته‌اند که چسب به سرعت از دهان و بینی قربانی برداشته شده و جراحات وارده سطحی بوده است، پزشکی قانونی علت تامه و ایراد صدمه را احراز نکرده است. بدین ترتیب، این احتمال وجود دارد که مرحوم به سبب ایست قلبی فوت کرده باشد. حتی اگر بتوان پذیرفت که رفتار متهمان موجب ایست قلبی شده است، نمی‌توان آن را مصداق بند «ب» ماده ۲۹۰ دانست، زیرا کشمکش با این کیفیت، عرفاً گذشته و منجر به حمله قلبی نمی‌گردد. از سوی دیگر، هر دو متهم پرونده بارها اظهاراتی منطبق با واقعیت داشته‌اند مبنی بر این‌که الف با استفاده از چاقو به مرحوم ضربه زده و با وی نیز گلاویز شده است. این امر نیز مطابق با مفاد رأی دادگاه به اثبات رسیده است. حتی از نظر دادگاه، او (الف) چسب را بر دهان قربانی زده و ب فاقد نقش و مداخله در بروز رفتارهای مذکور است. بنابراین، در فرض محرز بودن وقوع جنایت، انتساب آن به متهم ب ممکن و مستدل نخواهد بود. با این توضیح و آنچه در بخش پیشین مطرح

۱۵. نظریه شماره ۳۱۷۶۵۹۲/۱۴۰۳۹۹۰۰۰ مورخ ۱۴۰۱/۰۵/۰۴ پزشکی قانونی استان فارس.

گردید، آشکار می‌شود که فقدان تعیین علت تامه فوت، موجب بروز شبهه^{۱۶} و در نهایت، ایراد اساسی در صدور حکم قصاص می‌گردد، به گونه‌ای که گاه، علی‌رغم عدم احراز دقیق وقوع جنایت، منجر به شمول کیفر قصاص نسبت به افراد می‌شود، و گاه نیز باعث گسترش دامنه عملیات اجرایی و انتساب قتل به سایر اشخاص و در نتیجه، صدور حکم قصاص برای آنان می‌گردد. البته گفتنی است که پرونده اخیر از حیث وقوع جنایت، با آنچه در بخش پیشین اشاره شد متفاوت است. در پرونده سابق، تباری و قصد قتل متهمان، کیفیت ارتکاب منطبق با آن‌ها و وجود حوضچه وسیع خون در محل اصابت ضربه به سر یا سوختگی شدید جسد، وقوع جنایت را به وضوح محرز می‌ساخت، اما در پرونده حاضر، برخلاف رأی دیوان عالی کشور، متهمان نه به ارتکاب قتل اقرار نموده و نه تباری برای آن را مطرح کرده‌اند و هرگونه همدستی برای قتل و قصد آن را صراحتاً انکار می‌کنند. از این رو، وقوع قتل محل تردید جدی و غیرقابل انکار است. در تأیید دیدگاه نگارندگان، می‌توان به نظریه مشورتی شماره ۷/۹۳/۲۱۳۲ مورخ ۱۳۹۳/۰۹/۰۸ اداره کل حقوقی قوه قضائیه^{۱۷} و برخی پرونده‌های جنایی اشاره نمود که در آن‌ها متهم قربانی را مورد ضرب و جرح قرار داده است، اما علت تامه فوت، از نگاه کارشناسان پزشکی قانونی، سکت قلبی (یا مغزی)، آمبولی ریوی یا سایر حالات مشابه شناخته شده است. در این دسته از پرونده‌ها، حتی در مواردی که بخشی از علت تامه فوت ناشی از رفتار متهم باشد، موضوع معمولاً از شمول قتل عمد (حتی بند «پ» ماده ۲۹۰) خارج می‌شود. در همین راستا، اداره یادشده به درستی در نظریه شماره ۷/۳۱۲۴ مورخ ۱۳۸۹/۰۵/۲۷ مقرر داشته است: «اگر علت تامه سکت متوفی ناشی از درگیری و گلاویز شدن شخصی دیگر با او باشد، در این صورت کسی که باعث آن شده است قاتل محسوب است، به نحوی که اگر علم به بیماری قلبی او داشته و می‌دانسته که این درگیری موجب مرگ او می‌شود، عملش قتل عمدی است و الا شبهه عمد خواهد بود». بنابراین، در صورت نبود علت تامه فوت (اعم از این که جسد در دسترس بوده یا اساساً کشف نشده باشد)، نمی‌توان حکم قصاص صادر نمود، مگر آن که قصد قتل یا نظیر آن به طور صریح احراز شود (بند «الف» ماده ۲۹۰) و یا این که صدمات شدید جسمانی با شواهد متقن و غیرقابل انکار، حکایت از رفتار نوعاً کشنده نماید (بند «ب» ماده

۱۶. در ادامه، ذیل بند «تلقی رفتار نوعاً کشنده در فرض بروز شبهه» تشریح خواهد شد.

۱۷. «در فرضی که ضربات وارده به قصد قتل مجنی علیه بوده یا عمل نوعاً موجب قتل شود و نتیجه حاصله (مرگ) با قصد مرتکب یا نوع عمل منطبق باشد، با توجه به بند «ب» ماده ۲۹۰ ق.م.ا.مصوب ۱۳۹۲، قتل عمدی است.»

۲۹۰). این نتیجه از ماده ۵۱۳ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ قابل استخراج است. از نظر مقنن صرف فراخواندن شبانه شخص به طور مشکوک از محل اقامتش یا حتی ربایش او کافی برای احراز جنایت عمدی نیست و فرد تنها ضامن دیه است. فقط زمانی می‌توان قائل به قتل عمد شد که به موجب تبصره این ماده، به طور قطعی مشخص شود که دعوت‌کننده شخص مفقود را عمداً کشته باشد.

۲-۳. تلقی رفتار نوعاً گشوده در فرض بروز شبهه

تصور عدم اجرای قاعده درآ در قتل عمد و به تبع آن، کیفر قصاص، به رویه‌ای غالب در میان قضات دادگاه کیفری یک و دیوان عالی کشور تبدیل شده است. این نگرش محصول دیدگاه فقهایی است که معتقدند قاعده درآ در قصاص جاری نمی‌گردد، بدان جهت که در حکم مخالف عموماً و اصول، باید به قدر متیقن اکتفا نمود و قدر متیقن، حدود است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۴۱، ص. ۲۵۷-۲۵۸). در مقابل، برخی از فقها «حد» در حدیث «إِدْرُوُوا الْحُدُودَ بِالشَّبَهَاتِ» را فراتر از معنای مصطلح و به معنای مجازات معین تفسیر می‌کنند (نراقی، ۱۴۱۵، ج. ۱۸، ص. ۴۳۰). در میان حقوق دانان نیز در خصوص قلمرو جرائم مشمول قاعده، نگاه همسانی وجود ندارد، برخی معتقد به عدم امکان اجرای قاعده درآ در قصاص هستند (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۷)^{۱۸} و عده‌ای نیز عقیده بر جاری شدن این قاعده در قصاص دارند (شیری، ۱۳۹۹، ص. ۲۲۷). در همین راستا برخی از شعب دیوان عالی کشور، برخلاف رویکرد حداکثری، عقیده بر جریان قاعده درآ در قصاص دارند.^{۱۹} نگارندگان بر این باورند که قانون‌گذار به طور صریح، قاعده درآ را به غیر حدود نیز تسری داده است^{۲۰} و بحث قصاص و اعمال مجازات بعد از اثبات جرم است، از این رو در صورتی که عناصر قانونی، مادی و روانی جرم به نحو متقن اثبات نشود و دلیلی بر نفی شبهه موجود نباشد، اعمال کیفر قصاص برخلاف موازین شرعی و قانونی است. افزون بر این، عبارت «دلیلی بر نفی آن یافت نشود» مندرج در ماده ۱۲۰ قانون مجازات اسلامی، نشان‌دهنده عدم جریان قاعده درآ در

۱۸. برای مطالعه تفصیلی در این زمینه، نک: اکرمی، ۱۴۰۱، ص. ۳۱-۷.

۱۹. شعبه ۳۱ دیوان عالی کشور بنا بر نظریه صاحب جواهر در دادنامه ۹۳۰۹۹۷۰۹۰۸۷۰۰۰۶۴ مورخ ۱۳۹۳/۰۲/۰۹ چنین اعلام نظر می‌نماید: «مرتکب گناهکار بوده است، چراکه اذن در قتل رافع حرمت مؤاخذ بودن مرتکب عندالله نخواهد شد، لیکن سخن در این است که چنین فرد مباحثی، مستوجب قصاص است شرعاً یا خیر؟ ... از نحوه دفاعیات معروضه، حکم قصاص نفس، با وجود شبهه درآ در اصل توجه قصاص شرعی، و شمول قاعده درآ در قصاص (نک: نظرات فقهی در شماره ۵ پرسمان فقهی - قضایی، ص. ۶۲-۶۷) ... حکم قصاص صادره غیرقابل تأیید و ابرام تشخیص می‌گردد». گفتنی است که برخی معتقدند صاحب جواهر، عقیده بر عدم اجرای قاعده درآ در قصاص دارد (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۷).

۲۰. ماده ۱۲۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.

قصاص به صرف بروز شبهه است و مرجع رسیدگی‌کننده موظف است ابتدا به تحقیق و تفحص پرداخته و در صورت عدم یافتن دلیلی بر نفی شبهه، آنگاه اثر قاعده در آنرا اعمال نماید.^{۲۱} یکی از موارد جریان قاعده در آن است که مرتکب بدون قصد قتل و به ظاهر عمل نوعاً کشنده‌ای انجام داده که در کشنده بودن رفتار او شبهه است. در این موارد، تردید حاصل شده موجب سقوط قصاص و تبدیل آن به دیه می‌گردد (شیری، ۱۳۹۹، ص. ۲۳۵). با این توضیح، آنچه دادنامه کلی و موجز شماره ۱۴۰۳/۰۸/۲۸ مورخ ۱۴۰۳/۰۶/۲۸ مورخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۸ شعبه ۳۹ دیوان عالی کشور^{۲۲} در پی ابرام رأی دادگاه نخستین^{۲۳} بوده، با تردید جدی همراه است. محتویات پرونده و تصاویر دوربین مداربسته نشان می‌دهد که الف و ب در زندان درگیر شده‌اند. الف در جریان این درگیری اقدام به ضرب و جرح ب کرده است. در این میان، برخی از ضربات وارد شده، به ناحیه سر مجنی علیه اصابت نموده است. کمیسیون سه نفره پزشکی قانونی در ارزیابی‌های خود اعلام کرده است که ضربات وارد شده منجر به آسیب مغزی و خون‌ریزی در ب شده و از منظر کارشناسان پزشکی قانونی، این آسیب‌ها صدمات کشنده تلقی می‌شوند. دادگاه بر همین مبنا، الف را به قصاص نفس محکوم کرده و دیوان نیز رأی مذکور را به موجب دادنامه یادشده ابرام نموده است.

در مقام نقد آرای صادرشده، ذکر نکاتی ضروری به نظر می‌رسد:

یکم. آنچه قانون‌گذار در ماده ۲۹۰ مطمح نظر داشته، رفتار نوعاً کشنده است نه جراحت نوعاً کشنده. از این رو، اگرچه قضات باید راجع به جراحت نوعاً کشنده، از پزشکی قانونی استعلام گیرند، اما در نهایت، تشخیص رفتار نوعاً کشنده با ارزیابی تمامی زوایا و مؤلفه‌های پیرامونی و رویه‌های چندسویه پزشکی قانونی، بر عهده مقام قضایی است.^{۲۴} بنابراین، صدور رأی قصاص بر اساس گزارش پزشکی قانونی، وجاهتی ندارد.

دوم. صرف نظر از این‌که متهم وکیل تسخیری داشته و به نظریه کمیسیون سه نفره اعتراض

۲۱. مواد ۳۶۶، ۴۷۹ و ۴۷۹ قانون مجازات اسلامی نیز نشان‌دهنده جریان قاعده در آن قصاص هستند.

۲۲. «با عنایت به محتویات پرونده، استدلال منعکس در دادنامه و مستندات ابرازی فرجام‌خواهی آقای... نسبت به دادنامه شماره... به‌گونه‌ای نیست که اساس آن را مخدوش ساخته و موجب بی‌اعتباری آن شود. بنابراین به استناد... ابرام می‌گردد».

۲۳. دادنامه شماره ۱۴۰۳/۰۸/۲۸ مورخ ۱۴۰۳/۰۶/۲۸ مورخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۸ شعبه ۳ دادگاه کیفری یک استان فارس.

۲۴. این موضوع در نشست هم‌اندیشی مورخ ۱۴۰۴/۰۵/۲۶ با حضور کارشناسان پزشکی قانونی و قضات دیوان عالی کشور، با محوریت دستور جلسه‌ای تحت عنوان «نحوه تنظیم نظریه کارشناسی پزشکی قانونی در استعلام قضایی نوعاً کشنده»، مدنظر قرار گرفته و به موجب نامه شماره ۵۷۷۷۲ مورخ ۱۴۰۴/۰۶/۱۶ مدیر کل امور تشریح و بررسی صحنه جرم سازمان پزشکی قانونی کشور، به ادارات کل پزشکی قانونی استان‌ها ابلاغ شده است.

نکرده است، با توجه به این که مجنی علیه مبتلا به سرطان خون بوده و مجموعه وی نیز در گذشته بر اثر تصادف دچار شکستگی شدید شده و بخش اعظم آن مصنوعی می‌باشد. همچنین، در نظریه مذکور به عبارت «از نظر کارشناس پزشکی قانونی» تصریح شده است،^{۲۵} دادگاه باید از ظرفیت کمیسیون‌های دیگر پزشکی قانونی در بررسی تأثیر بیماری و ضربات ناشی از تصادف و تأثیر ترکیبی این عوامل با ضربات وارده از سوی متهم، بهره می‌برد. اِشکالی وارد نیست که به منظور احتیاط در دماء، موضوع به کمیسیون‌های ۱۱ نفره در سازمان پزشکی قانونی کشور نیز ارجاع شود. در چنین مواردی، چنانچه یکی از کمیسیون‌های پنج‌گانه (از ۳ تا ۱۱ نفره) درصد ناچیزی از وضعیت پیشین مقتول را در بروز مرگ مؤثر بداند، موضوع از شمول قتل عمد یا بند «ب» ماده ۲۹۰ خارج شده و در صورت عدم اطلاع مرتکب از بیماری یا وضعیت مجموعه مجنی علیه، تبصره ۲ ماده ۲۹۰ جاری شده و اصل بر عدم آگاهی و توجه به رفتاری است که نوعاً موجب جنایت نسبت به مجنی علیه می‌گردد.

سوم. در پرونده‌های جنایی پیرامون تشخیص نوعاً کشنده بودن جراحات، به ویژه در مواردی که ضرب و جرح عمدی با استفاده از مشت و لگد صورت گرفته است، اختلاف نظرهای گسترده‌ای میان کارشناسان پزشکی قانونی مشاهده می‌شود. ممکن است کمیسیون نظر کاملاً متفاوتی نسبت به کمیسیون دیگر ارائه دهد. در پرونده‌ای مشابه،^{۲۶} بازپرس پرونده از همان واحد پزشکی قانونی استعلام کرده است که آیا ضربات وارد شده به سر مجنی علیه، نوعاً کشنده است یا خیر؟ در پاسخ شماره ۳۱۸۶۵۵/۰۰۰۰۳۱۸۶۵۵/۲۴۰۲۴ مورخ ۱۴۰۲/۰۱/۲۸ اعلام شده است: «ضربات مشت و لگد به نواحی سر و صورت نوعاً کشنده محسوب نمی‌گردد، بلکه اتفاقاً و به سبب ایجاد خون‌ریزی مغزی منجر به فوت گردیده است». بنابراین، امکان ایجاد شبهه و جریان قاعده درآ به سبب تردید در عمد و غیرعمد بودن جنایت وجود داشته است (مرتاضی و امیران، ۱۳۹۷، ص. ۷۴) و با این حال، دادگاه حکم به قصاص صادر کرده است.

چهارم. ممکن است مطرح شود که در صورت بروز شبهه در آگاهی و توجه به رفتار نوعاً کشنده، قاعده درآ جاری نبوده و بر اساس تبصره ۱ ماده ۲۹۰، اصل بر علم و التفات به رفتار نوعاً موجب جنایت است. در پاسخ باید تأکید نمود که موضوع مورد بحث، پیش از بررسی آگاهی و توجه مرتکب، حول محور اصل رفتار نوعاً کشنده و انعکاس شبهه یا فقدان آن در

۲۵. از این حیث که موضوع به کمیسیون سه نفره (کارشناسان) ارجاع شده، اما در پاسخ استعلام «نظر کارشناس پزشکی قانونی» درج شده است.

۲۶. پرونده شماره ۱۴۰۱۱۲۹۲۰۰۰۲۵۸۰۹۳۷ مطروحه در شعبه ۸ بازپرسی دادسرای عمومی و انقلاب شیراز.

تشخیص این رفتار است، نه در مرحله بعدی که پس از احراز رفتار نوعاً کشنده، آگاهی و توجه مرتکب به آن مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.^{۲۷}

پنجم. عدم اجرای قاعده در این گونه پرونده‌ها، از یک سو، منجر به کار بست معیارهای ذهنی در احراز رفتار نوعاً کشنده و به تبع آن کاهش توان توجیه‌پذیری و اقناع‌سازی دادنامه می‌شود. از دیگر سو، موجب شکل‌گیری رویه‌های شخصی شده و فرایند رسیدگی را تابع بخت و اقبال و پیش‌بینی ناپذیر می‌کند.^{۲۸} برای مثال، شعبه ۱۶ دیوان عالی کشور در دادنامه شماره ۴۳۵ مورخ ۱۳۷۰/۰۸/۱۸ مقرر می‌دارد:

... با توجه به کیفیت خاص پرونده و اظهارات و اقرار صریح متهم در کلیه مراحل تحقیق و دادرسی دایر بر این‌که با لگد به سینه متوفی زده و فوت نموده و قصد کشتن نداشته، و این‌که زدن هر لگدی به سینه متوفی نوعاً کشنده نمی‌باشد، لذا قتل مورد بحث شبه‌عمدی به نظر می‌رسد و مورد از مصادیق قتل عمدی خارج است.

۴-۲. قتل عمدی ناشی از بی‌پروایی شدید

در این نوع قتل، مرتکب قصد مستقیم جنایت بر مجنی‌علیه را ندارد و حتی در برخی موارد، از جمله تبصره ماده ۲۹۲ قانون مجازات اسلامی، قصد ایراد فعل واقع شده را نیز ندارد، اما عمل ارتكابی او عمدی شناخته می‌شود.^{۲۹} این موضوع در ارتباط با قتل غیرعمدی ناشی از تقصیر (شبه‌عمد)،^{۳۰} امکان تشخیص نوع قتل واقع شده را با مشکل مواجه می‌سازد. به لحاظ قانونی و قضایی، از یک سو، آثار فراوانی بر این تمایز بار می‌شود که اهم آن در نوع قرار تأمین کیفری، قرار نهایی، مرجع قضایی صالح، مرجع رسیدگی‌کننده به اعتراض و در نهایت، نوع و چگونگی

۲۷. حتی در صورت رفتار نوعاً کشنده مرتکب، نمی‌توان گفت که مرتکب با وجود کشمکش فراوان قربانی در فیلم ارائه شده زندان، توجه به رفتار نوعاً کشنده داشته است، زیرا بر اثر تقلای او و جابه‌جایی مکرر، ضربه‌ها علاوه بر سایر نقاط، به سر وی نیز اصابت می‌کند. بنابراین، دقت در فیلم می‌تواند صحت ادعای مرتکب را وفق تبصره ۱ ماده ۲۹۰ اثبات کند و قتل را از حالت عمد خارج نماید.

۲۸. مثال دیگری که در این قسمت می‌توان به آن پرداخت، ارتکاب قتل م. ا توسط شهردار اسبق تهران م. ن با شلیک گلوله است. پس از مطرح شدن موضوع در هیئت عمومی قضات دیوان عالی کشور، سرانجام ۶۶ نفر از آن‌ها عقیده بر عمد و ۲۷ نفر معتقد به شبه‌عمد بودند. در این پرونده، آنچه مسلم است بروز شبهه در نوع قتل برای تعدادی زیادی از قضات است.

۲۹. ماده ۱۵۳، تبصره ماده ۲۹۲ و ماده ۳۰۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.

۳۰. بند «پ» ماده ۲۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.

مجازات است. از سوی دیگر، بی‌پروایی عموماً در کنار مفاهیمی مانند بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی و عدم رعایت نظامات دولتی قرار می‌گیرد که غالباً باید به‌عنوان رفتاری غیرعمدی شناخته شود. الحاق قتل ناشی از تقصیر شدید به قتل عمد و عدم تعیین ضابطه مشخص از سوی قانون‌گذار،^{۳۱} توانسته است سیاست جنایی قضایی را سرگردان و تصمیمات قضات را سلیقه‌ای، پیش‌بینی‌ناپذیر و غیرقابل کنترل نماید.

از منظر تطبیقی، در قانون جزای نمونه آمریکا به موجب بند «ب» ماده ۲-۲۱۰، بی‌پروایی تحت شرایطی که نمایانگر بی‌تفاوتی فاحش نسبت به ارزش حیات انسان باشد، قتل عمدی (درجه یک) محسوب می‌شود. در واقع، هر گاه قتل ارتكابی در اثنای روند جنایات متعدد مشخصی واقع شود، فرض بر وجود بی‌پروایی و بی‌تفاوتی نسبت به ارزش حیات انسان است. این فرض، اهمیت اثباتی تقارن قتل و جنایت خشن را می‌پذیرد (آقای‌نیا و محمودی جانکی، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۱-۱۸۰؛ لفیو، ۱۴۰۱، الف، ص. ۵۲). طبق بند «الف» ماده ۳-۲۱۰ این قانون، بی‌پروایی یکی از مصادیق قتل غیرعمدی (درجه دوم) نیز به‌شمار می‌آید. بند «الف» ماده ۴-۲۱۰ قانون فوق، قتل ناشی از تقصیر (درجه سوم) را تبیین کرده است. می‌توان گفت مواد یادشده شباهت بسیاری با مواد ۲۹۰ و ۲۹۱ قانون مجازات اسلامی دارد.

به منظور تمایز قتل عمد ناشی از بی‌پروایی شدید از قتل غیرعمد ناشی از تقصیر جزایی، باید به شرایط حاکم بر عمل ارتكابی و شرایط ناظر به مرتکب توجه نمود، بدین توضیح که رفتار خطرناک منجر به جنایت باید اساسی، ارادی و نوعاً گشوده باشد و مرتکب به‌رغم قابل پیش‌بینی بودن خطر، ضمن نادیده‌انگاری یا پذیرش ناموجه آن، آگاهی و توجه به نوعاً کشنده بودن عمل داشته باشد (پرویزی و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۵۸-۶۵). در صورت فقدان هر یک از شرایط پنج‌گانه فوق، نمی‌توان جنایت را قتل عمد ناشی از بی‌پروایی شدید دانست. در حقوق آمریکا نیز صرف بزرگی و اساسی بودن خطر کافی نیست، بلکه آنچه مهم است و متهم باید درک کند، درجه خطر با توجه به شرایط و اوضاع و احوالی است که آگاه به آن‌هاست و نه میزان خطر به‌عنوان یک فرض نظری با احتمالات ریاضی (لفیو، ۱۴۰۱، الف، ص. ۵۳).

۳۱. این مسئله یکی از نمودهای گسترش کیفرهای بدنی در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ است، درحالی‌که چنین توسعه‌ای از چشم‌اندازهای درون‌دینی و برون‌دینی نقد شده است. در این باره دانشوران جامعه اسلامی هر یک به‌نوبه خود به‌دنبال گروه‌گشایی و گذار از مجازات‌های جسمانی برای مقابله با بحران‌های تولیدشده افتاده‌اند. برای نمونه، می‌توان به مواردی همچون «کیفرگذاری کرامت‌مدار در مدل مردم‌سالار سیاست جنایی» (عزیزی و همکاران، ۱۴۰۱) و «بازنگری در کیفرهای بدنی در پرتو بازخوانی قاعده هم‌نشینی عقل و شرع» (حبیب‌زاده و همکاران، ۱۴۰۲) اشاره کرد.

اعمال ضوابط مختلف در نظام قضایی موجب شده است که برخی از قتل‌های ناشی از بی‌احتیاطی در امر رانندگی را در زمره عمد آورده و قرار تأمین از نوع بازداشت موقت و کیفرخواست بر اساس بند «پ» ماده ۲۹۱ صادر گردد. برای مثال، در پرونده شماره ۱۴۰۱۱۲۹۲۰۰۰۳۳۵۴۰۷۲ شعبه هشتم بازپرسی دادسرای عمومی و انقلاب شیراز، بازپرس اقدام به صدور قرار جلب به دادرسی برای اتهام قتل شبه‌عمدی (ناشی از تصادف) و قرار منع تعقیب برای قتل عمدی می‌کند. دادستان با اعتقاد به عمدی بودن جنایت بر پایه بند مزبور، پرونده را به بازپرسی اعاده می‌دهد و با اختلاف بازپرس، موضوع برای حل اختلاف در نوع جرم وفق ماده ۲۷۲ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ به دادگاه کیفری دو ارسال شده است. دادگاه عقیده دادستان را تأیید می‌کند.^{۳۲} با توجه به حل اختلاف به نفع عمدی بودن جنایت، بازپرس متهم را احضار و ضمن تفهیم اتهام قتل عمدی، برای او قرار بازداشت موقت صادر کرده و پرونده با کیفرخواست قتل عمدی به دادگاه کیفری یک استان فارس ارسال می‌شود. شعبه سوم دادگاه کیفری یک استان فارس به موجب دادنامه شماره ۱۴۰۳۱۲۳۹۰۰۱۱۳۳۰۱۳ مورخ ۱۴۰۳/۱۰/۱۷ حکم به غیرعمدی بودن جنایت و محکومیت متهم به دیه و تعزیر داده است.^{۳۳} در پرونده دیگری به شماره ۱۴۰۳۱۲۹۲۰۰۰۴۶۲۵۶۷۲ مطروحه در شعبه یادشده، بازپرس در ابتدای تحقیقات قرار بازداشت موقت متهم به اتهام قتل عمدی صادر می‌کند. پس از ارجاع موضوع به کارشناسی و احراز غیرمستقیم و در نتیجه، غیرعمدی بودن شلیک گلوله، قرار بازداشت موقت را فک می‌نماید. این قرار با مخالفت دادستان روبه‌رو شده و با اختلاف بازپرس به دادگاه کیفری یک ارسال می‌گردد. در قسمتی از رأی حل اختلاف میان مقامات دادسرا آمده است: «با امعان نظر به این موضوع که حتی بر فرض خطای در هدف، جنایت احتمالی رخ داده، ضرورتاً از عنوان اتهامی جنایت عمدی خارج نخواهد بود... بنابراین نظر معاون دادستان با واقعیات فعلی پرونده مطابقت بیشتری دارد».^{۳۴} به این ترتیب، ملاحظه می‌شود که برخی

۳۲. ناگفته نماند که اغلب موارد حل اختلاف در نوع جرم توسط دادگاه کیفری دو، تشخیص عمدی بودن قتل است. بخش اعظم این آراء فاقد استدلال قانونی و قضایی متقن هستند و دادگاه کیفری دو با این استدلال که با غیرعمدی دانستن جنایت، احتمال هدر رفتن خون مسلمان وجود دارد، موضوع را با حل اختلاف مبتنی بر عمدی بودن جنایت، به دادگاه کیفری یک واگذار می‌نماید. البته بخشی از ایراد متوجه قانون‌گذار است که حل اختلاف را بر عهده دادگاه کیفری دو به جای دادگاه کیفری یک، گذاشته است.

۳۳. این رأی به موجب دادنامه شماره ۱۴۰۳۰۶۳۹۰۰۰۱۱۳۳۶۶۶ مورخ ۱۴۰۳/۱۲/۲۷ شعبه ۴۹ دیوان عالی کشور ابرام گردیده است.

۳۴. رأی شماره ۱۴۰۴۱۲۳۹۰۰۰۰۸۵۸۴۱۰ مورخ ۱۴۰۴/۰۲/۰۲ شعبه ۵ دادگاه کیفری یک استان فارس.

قضات با درک ناصحیح از شرایط قتل عمد ناشی از بی‌پروایی شدید، ضابطه فعل نوعاً‌گشونده را توسعه داده‌اند و محدودیت‌های ناموجه اعمال می‌نمایند.^{۳۵}

۳. رکن روانی (آگاهی و توجه) در رفتار نوعاً‌گشونده

در حقوق کیفری ایران، مقنن افزون بر عنصر قصد، «آگاهی و توجه» به وقوع جنایت حاصله و یا نظیر آن را تنها در رفتارهای نوعاً‌گشونده به عنوان ضابطه رکن معنوی جنایات عمدی پذیرفته است، به‌گونه‌ای که فقدان هر یک از آن‌ها موجب عدم انطباق رفتار ارتكابی با عنوان قتل عمدی و در نتیجه، تحقق صور دیگر آن یعنی قتل‌های شبه‌عمد یا خطای محض می‌گردد. هر کدام از این دو واژه، مفهوم خاص خود را دارند؛ آگاهی به معنای علم به عملی است که نوعاً «بند» یا شخصاً یا با لحاظ اوضاع و احوال حاکم بر آن «بند «پ» موجب قتل می‌شود و توجه، به معنای التفات به رفتار در زمان ارتكاب عمل است (میرمحمد صادقی، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۶؛ حاجی‌ده‌آبادی، ۱۴۰۴، ص. ۳۰۷؛ لفیو، ۱۴۰۱، ب، ص. ۳۲-۳۹). این شرط فاقد پیشینه فقهی نیست و فقها نیز معتقدند که جانی باید علاوه بر قصد انجام فعل نوعاً‌گشونده، علم به کشنده بودن عمل خود را هم داشته باشد. در عبارت صاحب جواهر آمده است:

» و بقصد الضرب بما یقتل غالباً عالمأً به وإن لم یقصد القتل (نجفی، ۱۳۶۷،

ج. ۴۲، ص. ۱۲).^{۳۶}

با وجود تصریح قانون‌گذار و فقهای برجسته به موضوعیت «آگاهی و توجه»، رویه قضایی از دو منظر به این شروط بی‌توجه است،^{۳۷} بدین نحو که یا با نادیده گرفتن این شروط رفتار نوعاً‌گشونده را توسعه می‌دهد یا با ادراک ناموجه یا برداشت ناصحیح، بر پهنه آن می‌افزاید. در این بخش، به تحلیل و بررسی این وضعیت‌ها پرداخته خواهد شد.

۳۵. در حقوق کیفری آمریکا مواردی همانند شلیک گلوله به داخل اتاق یا اتومبیل در حال حرکت که چند نفر در آن قرار دارند و متهم آگاه به آن است و شلیک به نقطه‌ای کاملاً نزدیک شخص دیگری بدون این‌که به‌طور مستقیم به او تیراندازی شود، از مصادیق قتل عمد ناشی از بی‌پروایی شدید شناخته شده است (لفیو، ۱۴۰۱، الف، ص. ۵۴-۵۵). دقت در این مثال‌ها و تطبیق با پرونده‌های ذکرشده به خوبی نشانگر توسعه رفتار نوعاً‌گشونده در رویه قضایی ایران است.

۳۶. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه، نک: خوبی، ۱۴۲۲، ج. ۴۲، ص. ۴.

۳۷. گفتنی است که پژوهشگاه قوه قضائیه با ورودی دیرنگام، اخیراً نشست‌هایی را پیرامون سویه‌های مختلف تفسیرهای قضایی از مفهوم «آگاهی و توجه» و درک صحیح این شرط با دعوت از قضات دیوان عالی کشور و صاحب‌نظران علمی و دانشگاهی برگزار می‌کند. برای آگاهی بیشتر، نک: <https://jri.ac.ir>

۱-۳. نادیده انگاشتن مفاهیم آگاهی و توجه

این وضعیت را می‌توان در قتل‌های آنی و ناشی از عصبانیت، به‌ویژه در جریان نزاع‌های دسته‌جمعی که بسیاری از احکام قصاص نیز در این شرایط صادر می‌شود، مشاهده کرد. بررسی‌های آماری در مطالعات سیمای جنایی استان‌ها و شهرستان‌های مختلف کشور نشان می‌دهد که اغلب قتل‌ها بر اثر عصبانیت مفرط و در قالب نزاع‌های دسته‌جمعی رخ می‌دهد.^{۳۸} در این‌گونه قتل‌ها، حتی در فرض وجود آگاهی در مرتکب، در لحظه ارتکاب نمی‌توان او را دارای توجه کامل دانست، زیرا عصبانیت مفرط و فقدان تمرکز مستولی شده بر روان مرتکب در آن شرایط خاص، مانع از آن می‌شود که وی به ماهیت نوعاً کشنده عمل ارتكابی خود توجه کافی داشته باشد. در چنین فروضی، محکوم کردن مرتکب به قصاص، به‌ویژه در مواردی که مرتکب پیش از ارتکاب جرم، شرب خمر یا استعمال مواد مخدر داشته است،^{۳۹} غیرمنصفانه خواهد بود. به همین دلیل است که برخی از حقوق‌دانان معتقدند که با پیش‌بینی شرط آگاهی و توجه، بسیاری از قتل‌های ارتکاب‌یافته در اثنای درگیری‌های خیابانی ناشی از عصبانیت مفرط، از شمول قتل عمدی خارج خواهد شد (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۶).^{۴۰}

نمونه نادیده گرفتن قیود آگاهی و توجه و صدور حکم قصاص را می‌توان در دادنامه شماره ۱۴۰۲/۰۲/۳۰ مورخ ۱۴۰۲/۰۲/۳۰ صادره از شعبه اول دادگاه کیفری یک استان فارس ملاحظه کرد. در این رأی چنین آمده است: «هیئت دادگاه نظر به ادله در پرونده، اظهارات شهود عینی که اظهارات تمامی آن‌ها مورد تصدیق متهم واقع شده و اقرار متهم در تمامی مراحل تحقیقات مقدماتی مبنی بر این‌که مرحوم زده توی گوش او و ایشان با کارد زده به سینه مقتول و قصد کشتن مقتول نداشته و مشروبات الکلی خورده بوده و مست و توی حال خودش نبوده...، اما این‌که قصد کشتن مقتول نداشته واضح است، ولی این آگاهی را داشته است که این نوع رفتار مجرمانه و فعل ارتكابی و با وسیله ارتكابی جرم، شدت ضربه به سینه چپ مقتول که بنابه نظریه پزشکی قانونی وسیله ارتكاب جرم وارد فضای جنب شده و منجر به شکستگی دنده‌های همین ناحیه و پارگی سه سانتی‌متری قلب شده و علت فوت را شوک ناشی از خون‌ریزی و پارگی عضله قلب، با اصابت جسم نوک تیز اعلام کرده‌اند، مسلم است

۳۸. نک: رون‌زاد و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱-۱۲؛ بدری و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۴۹-۷۵.

۳۹. منظور مواردی است که مرتکب از شمول ماده ۱۴۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ خارج است.

۴۰. در این موارد، قتل شبه‌عمد است. نک: بند «الف» ماده ۲۹۱ و بند اخیر ماده ۳۷۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲.

که متهم قصد کشتن مقتول را نداشته، اما رفتار ارتكابی و مجرمانه ایشان به شرح مذکور نوعاً کُشنده بوده، با توجه به... و احراز ارکان جرم (قتل)، اقرار منطبق با واقع متهم و وسیله ارتكاب بزه و عمد و اراده و اختیار ایشان در حین ارتكاب جرم و فعل ارتكابی وی که نوعاً کُشنده بوده و انطباق رفتار متهم با بند «ب» ماده ۲۹۰، لذا جرم ارتكابی قتل عمدی مرحوم... برای دادگاه محرز و مسلم است و به استناد مواد... و بند «ب» ماده ۲۹۰ حکم بر محکومیت متهم... به قصاص نفس صادر و اعلام می‌دارد».

این دادنامه از جنبه‌های مختلف قابل نقد و بررسی است:

یکم. صرف نظر از اشکالات نگارشی موجود در دادنامه و نبود همبستگی منطقی میان عبارات، و به‌رغم اشاره به «آگاهی»، دادگاه نتوانسته است به «توجه متهم به رفتار نوعاً کُشنده» و توجیه دادنامه بر این اساس بپردازد. با مطالعه اسناد و مدارک پرونده، به‌ویژه نظریه کارشناسی پزشکی قانونی، آشکار است که جراحی با سلاح سرد ابتدا به ناحیه روی بازوی مقتول وارد شده و سپس همان ضربه به ناحیه زیر بغل و متعاقباً سینه او اصابت کرده است. متهم بارها اظهار داشته است که قصد وی تنها وارد کردن ضربه به ناحیه دست بوده و به دلیل حرکت مقتول، چاقو به سینه او برخورد کرده است. شهود حاضر نیز همگی تصریح کرده‌اند که متهم ضربه چاقو را به سمت دست و بازوی مقتول پرتاب کرده و همان ضربه نیز به سینه مقتول اصابت داشته است. بنابراین، با تأکید دوباره بر این که «توجه» به معنای آن است که متهم در حین نزاع و وارد کردن ضربه، دارای تمرکز و آگاه به کُشنده بودن رفتار ارتكابی باشد، در این پرونده، متهم از ابتدا قصد زدن چاقو به سینه مجنی علیه را نداشته است تا بتوان او را متوجه رفتار نوعاً منجر به جنایت دانست. افزون بر این، باید اظهارات متهم را با شرایط حاکم بر نزاع طرفینی، شرب خمر وی و همچنین درگیری مقتول که همگی برای دادگاه مسلم شده، ارزیابی کرد و با در نظر گرفتن این مؤلفه‌ها، پیرامون توجه متهم به نوعاً کُشنده بودن رفتار وی اظهار نظر نمود؛ موضوعی بنیادی که در رأی دادگاه مغفول مانده و شعبه هفتم دیوان عالی کشور، بدون بررسی و اشاره به چگونگی احراز ارکان معنوی بند «ب» ماده ۲۹۰، با صدور دادنامه‌ای موجز، آن را ابرام کرده است.^{۴۱}

دوم. در نزاع‌ها و درگیری‌های خیابانی که دو طرف یا اشخاص زیادی با هم گلاویزند و

۴۱. دادنامه شماره ۱۴۰۲۰۶۳۹۰۰۰۰۹۲۰۴۷۷ مورخ ۱۴۰۲/۱۱/۱۱.

نزاع دارند، بارها اتفاق افتاده است که شخصی مثلاً با چاقو، مشت و لگد قصد ایراد ضرب به جای حساس را ندارد، ولی به طور اتفاقی و تصادفی به موضع حساس اصابت می‌کند، می‌خواهد به سایر نقاط بزند با جابه‌جایی و تغییر مکان قربانی، به سر وی اصابت می‌کند، قطعاً توجه شخص به نتیجه نبوده است (نجفی‌توانا، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۵).

سوم. ممکن است گفته شود که نگرش ما موجب می‌شود هر فردی عمل نوعاً کشنده‌ای را انجام داده و کسی را به قتل برساند، آن‌گاه با ادعای جهل به نوعاً کشنده بودن عمل یا عدم توجه به آن، از قصاص رهایی یابد (قیاسی، ۱۳۹۹، ص. ۱۲۰).^{۴۲} در پاسخ باید بیان نمود که قانون‌گذار به موجب تبصره ۱ ماده ۲۹۰، اصل را بر علم نهاده و بار اثبات عدم آگاهی و توجه نسبت به رفتار نوعاً کشنده را بر عهده مرتکب گذاشته است. چنانچه مرتکب قادر به اثبات جهل خود نباشد، محکوم به قصاص می‌شود. برای مثال، در پرونده توصیف شده، نظریه کارشناسی پزشکی قانونی، اظهارات متهم را تصدیق می‌کند و شهادت شهود با دفاع متهم هم‌راستا و منطبق است. البته صرف نظر از این‌که معکوس کردن بار اثبات به موجب تبصره مذکور، از منظر شرعی و جاهت ندارد، در امور اثباتی اصل معنا ندارد و موضوع باید توسط مقام قضایی احراز شود. به همین دلیل است که برخی کشورها بدون ایجاد فرض قانونی، حداکثر آن را به عنوان اماره قانونی پذیرفته‌اند. به طور مثال، به موجب قانون اساسی آمریکا، ضروری است که دکتین سلاح کشنده در قالب یک اماره خلاف پذیر مطرح شود نه به شکل یک فرض الزام‌آور (لفیو، ۱۴۰۱، الف، ص. ۴۰).

جلوه دیگر چشم‌پوشی از معیار آگاهی و توجه مقرر در بند «ب» ماده ۲۹۰ را می‌توان در دفاع مشروع افراطی یا ناقص یافت. در این قسم از دفاع، منشأ و محرک ارتکاب جرم توسط مدافع، رفتار مهاجم است و شخصی که در مقام دفاع، مرتکب قتل بزه‌دیده مهاجم با عدم رعایت مراتب دفاع می‌شود، از منظر میزان سرزنش اجتماعی، با فردی که از روی عدوان و به نحو ظالمانه و گاه با سبق تصمیم، هنجارهای اجتماعی را نقض و مرتکب رفتار مجرمانه می‌شود، همسان نمی‌باشد و بدون تردید، به دلیل تفاوت در انگیزه آن‌ها، سرزنش اجتماعی بیشتری متوجه فرد اخیر است. بر مبنای این حکم عقلی و مبتنی بر واقعیات اجتماعی، قانون‌گذار با تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، در تبصره ۲ ماده ۱۵۶ و تبصره ۲ ماده ۳۰۲،

۴۲. به همین دلیل این دسته از حقوق‌دانان پیش‌بینی نموده‌اند: «به نظر می‌رسد رویه قضایی نیز «توجه» را نادیده می‌گیرد و بدان ترتیب اثر نمی‌دهد» (قیاسی، ۱۳۹۹، ص. ۱۲۰).

به قاعده‌سازی درباره دفاع افراطی پرداخت. به‌رغم این‌که آنچه موجب پیش‌بینی این‌صورت از دفاع در قانون مذکور گردید، رویه دیوان عالی کشور و تلقی غیرعادلانه بودن قصاص در این فروض بود، به‌نحوی که با توجه به آرای صادرشده،^{۴۳} می‌توان گفت عمر این نهاد در رویه قضایی بیش از سابقه تقنینی آن است (پوریافرانی، ۱۳۹۲، ص. ۳۵؛ قائدی، ۱۴۰۳، ص. ۵۷۸). با این حال، دادگاه‌ها و برخی از شعب دیوان عالی کشور، ضمن اتخاذ سوبه‌های مختلف تفسیر در تعیین نوع ضابطه پذیرش این نوع از دفاع^{۴۴} و درحالی‌که مرتکب در آن شرایط به جهت تمرکز بر دفاع ناشی از تهاجم ناگهانی، توجهی بر رفتار نوعاً‌گشوده ندارد، کمتر به آن استناد نموده و مدافع مشروع ناقص را با رویکردی غیرمنعطف و به‌دور از تفسیر عادلانه، سزاوار قصاص می‌دانند. در دادنامه شماره ۱۴۰۲۱۲۳۹۰۱۱۰۷۶۴۲۳ مورخ ۱۴۰۲/۱۱/۱۸ شعبه پنجم دادگاه کیفری یک استان فارس، زمانی که دو دختر جوان بر اثر ایدای مستمر مادرشان او را به قتل می‌رسانند، دادگاه در توجیه حکم قصاص هر دو به اتهام مشارکت در قتل عمدی، چنین مقرر کرده است: «ثانیاً: ادعای خانم س.ق و وکیل ایشان دایر بر دفاع مشروع در قبال مرحوم به لحاظ عدم احراز خوف عقلایی و عدم خطر قریب‌الوقوع و عدم ضرورت، قابل پذیرش ندانسته و اصل دفاع را محرز نمی‌داند».

به منظور تحلیل دادنامه، لازم است ابتدا شرح واقعه به‌طور اجمالی ارائه گردد. در این پرونده، پزشکی قانونی علت تامه فوت را «خفگی ناشی از فشار بر عناصر حیاتی کردن به وسیله جسمی رشته‌مانند» اعلام کرده است. متهمان ارتکاب قتل را پذیرفته، اما در مقام دفاع بیان داشته‌اند که مقتول در حین درگیری بر روی یکی از آن‌ها قرار گرفته و در حال ضرب و جرح وی بوده است. در این هنگام، یکی از متهمان که در زیر دستان مادر خویش گرفتار شده بود، موفق به رهایی شده و بخشی از شال آویخته بر گردن وی را گرفته و قسمت دیگر آن توسط متهم دوم گرفته شده است. سپس هر دو ایستاده و با کشیدن شال به شکل ضرب‌در، آن را به حدی کشیده‌اند که در نهایت، مقتول قادر به تکلم نبوده و از حرکت باز می‌ایستد. پزشکی قانونی با بررسی کیفیت آثار موجود بر گردن مقتول، دفاعیات متهمان را با واقعیت

۴۳. دادنامه شماره ۲/۹۴۲ مورخ ۱۳۷۵/۱۱/۱۹ شعبه دوم دیوان عالی کشور و آرای اصراری شماره ۱۸ مورخ ۱۳۷۵/۰۸/۲۲، شماره ۲۰ مورخ ۱۳۷۵/۰۸/۲۹ و شماره ۴ مورخ ۱۳۷۶/۰۲/۱۶ هیئت عمومی دیوان عالی کشور.

۴۴. در جستار دیگری تأثیر و تأثر رویه قضایی از دوگانگی تقنینی مندرج در تبصره ۲ ماده ۱۵۶ و تبصره ۲ ماده ۳۰۲، را با رویکردهای کیفردهی شرایط دفاع‌محور و کیفردهی مراتب دفاع‌محور، تبیین کرده‌ایم (قائدی، ۱۴۰۳، ص. ۵۶۷-۵۹۷).

انطباق داده و اظهار داشته است که آثار مذکور نشانگر کشیده شدن شال از دو جهت مخالف توسط دو نفر است.^{۴۵} آنچه از مدارک موجود در پرونده، از جمله سوابق مرتبط با نحوه رفتار مقتول با متهمان و نیز پیشینه روان پزشکی وی مستفاد می شود و ولی دم و پدر متهمان (همسر مقتول) نیز بر آن صحه گذاشته اند، تهییج روحی و رفتارهای پرخاشگرانه مستمر مقتول نسبت به متهمان، از جمله در زمان وقوع قتل بوده است. با این توصیف، دادنامه مورد اشاره و صدور حکم قصاص، صرف نظر از این که دادگاه اشاره ای به شرط «توجه متهمان به نوعاً کشنده بودن رفتار» نکرده و این رکن اساسی را توجیه نموده است، واجد ایراد اساسی است، چه آن که مفاد دادنامه حکایت از آن دارد که قضات دادگاه به روشنی به آزار جسمی متهمان از سوی مقتول، علم یافته اند. استناد ترتیب گونه دادگاه مبنی بر این که شرایط تحقق دفاع مشروع در این پرونده محرز نمی باشد، ناظر بر رد قسم ممتاز دفاع مشروع، یعنی دفاع با رعایت تمام شرایط قانونی است نه ناظر بر دفاع مشروع بیش از حد وفق تبصره ۲ ماده ۳۰۲ قانون مجازات اسلامی. بدیهی است، از یک سو، متهمان قصد سلب حیات از مادر خود را نداشته اند (دادگاه نیز با استناد به بند «ب» ماده ۲۹۰، به همین واقعیت تصریح کرده است) و نفس دفاع با وجود عدم رعایت مراتب آن، برای رهایی از تهاجم صدق می کند. از سوی دیگر، افراد متعارف به مدت کشیدن شال تا جایی که یک انسان متعارف دچار خفگی می شود، آگاهی ندارند و متهمان نیز تحت تأثیر شدید اضطراب و دستپاچگی و شرایط آنی و هیجانی تحمیلی بوده اند. پر واضح است که در چنین شرایط زمانی و اوضاع و احوال واقعه، حتی اگر متهمان آگاه باشند که چنین کشیدنی نوعاً موجب قتل یا نظیر آن می شود، نمی توان قائل به وجود شرط «توجه به نوعاً کشنده بودن رفتار» به لحاظ تلاش و تمرکز برای خلاصی از مخصصه ناروا شد.^{۴۶} از همین رو، خطا در احراز شرایط و ادله اثبات کننده دفاع مشروع و عدم شناسایی آن برای متهمانی که مشمول چنین مانعی اند، از مصادیق محکومیت بی گناهان به شمار می آید (غلاملو، ۱۴۰۰، ص ۱۲). بی تردید، قانون گذار با پیش بینی تبصره فوق، به دنبال عدم قصاص مرتکبان بدون انگیزه ای است که تحریک مؤثر یا برانگیختگی مجنی علیه و شرایط ناروای تحمیلی او، آن ها

۴۵. نظریه شماره ۱۷۲۳-۵۵۰۳۴۳۹۹۰۰۰ مورخ ۱۴۰۳/۰۹/۲۴ پزشکی قانونی استان فارس: «با توجه به تمامی مستندات و این که شال فاقد گره بوده است، فشار منجر به فوت از هر دو سمت باعث انسداد عناصر حیاتی گردنی و فوت شده است».

۴۶. به همین دلیل حقوق دان آمریکایی می گوید: «شاید بهترین چیزی که بتوان در مورد «توجه کامل» گفت این است که فرد مستلزم ذهن آرامی است که قابلیت واکنش داشته باشد» (لفیو، ۱۴۰۱، الف، ص ۱۱۳).

را به موضع دفاع ناگهانی بدون توجه به رفتار نوعاً گشوده سوق داده و موجب از دست رفتن نسبی خویشتن داری جانی شده است (سریانی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۵۲).^{۴۷} به همین دلیل برخی فقها گفته‌اند:

» اگر در اثر اضطراب خاطر نتوانسته تصمیم بگیرد، یعنی هرچند راه دفاع بدون قتل مهاجم یا فرار خودش موجود بوده، اما توجه نکرده و یا توجه بسیار ناچیز و همراه با سرعت و عجله و دلهره بوده که در حقیقت قصد قتل عدوانی محقق نشده و مشمول اطلاق هدر دم مهاجم می‌باشد و قصاص ندارد (صانعی، ۱۳۸۸، ص. ۱۸۶).

این استدلال همسو با آموزه‌های جرم‌شناختی نیز هست و مسئولیت کیفری بزهکار باید تا میزانی کاهش یابد که قربانی با اعمال و رفتار خود از حق عدم تعرض به حقوق خود کاسته است (Bergelson, 2005, p. 486).^{۴۸}

۳-۲. استنباط ناصحیح از شروط آگاهی و توجه

تصریح به ضرورت آگاهی و توجه، به‌طور ضمنی به معنای آن است که ظن و حتی ظن غالب نیز نمی‌تواند موجب عمدی بودن جنایت موضوع بندهای «ب» ماده ۲۹۰ باشد (آقایی‌نیا، ۱۴۰۲، ص. ۱۱۲۹). نمود درک ناصحیح از قیود یادشده در صدور حکم قصاص برای افراد بالغ زیر ۱۸ سال، علی‌رغم رویکرد ارفاقی مندرج در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و لزوم احراز رشد کیفری این دسته از مرتکبان، قابل مشاهده است. مطالعات تصویربرداری عصبی نشان می‌دهند

۴۷. برای مطالعه بیشتر در این خصوص، نک: قاسمی و میرسیدی، ۱۳۹۹، ص. ۳۱۹-۳۴۱.

۴۸. با توجه به توضیح فوق، رأی شماره ۱۴۰۴۳۹۳۹۰۰۰۱۵۲۴۵۵۵ مورخ ۱۴۰۴/۰۷/۱۲ صادره از شعبه سوم دادگاه کیفری یک استان بوشهر مستقر در شهرستان دشتستان، که به صدور حکم قصاص متهم منتهی شده است، مخدوش می‌باشد. در قسمتی از این دادنامه چنین آمده است: «با تطبیق فعل متهم بر بند «ب» ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی، هرچند که این مرجع اعتقاد دارد متهم قصد قتل مقبول را نداشته است و صرفاً سعی داشت از آن نزاع و مهلکه و درگیری با استفاده از ترساندن به وسیله چاقو‌رهایی پیدا کند، ولی از آلت قتاله نوعاً گشوده استفاده نموده است و هم موضع محل اصابت آلت گشوده ناحیه حساس قلمداد شده است». از یک سو، دادنامه یادشده به مفاهیم آگاهی و توجه مرتکب به رفتار نوعاً گشوده و توجیه این شروط نپرداخته است. در واقع، قضات پذیرفته‌اند متهم در شرایط نامتعادل بوده و برای فرار از مخمصه ناروا و ترساندن، چاقو پرتاب کرده است، اما بدون توجه به التفات متهم در آن شرایط، حکم قصاص صادر شده است. از سوی دیگر، دادگاه به جای تمرکز بر ارکان قانونی مذکور، به ماهیت گشوده بودن آلت و موضع اصابت پرداخته است، درحالی‌که این معیارها با توجه به بند «ب» ماده ۲۹۰، موضوعیتی ندارد.

که افراد در سنین نوجوانی در تمامی جوانب آناتومیک^{۴۹} و فیزیولوژیک^{۵۰} در «فرایند رشد عقلی» قرار دارند و مغز افراد حداقل تا ۱۸ سالگی به رشد کامل جسمی و کارکردی خود نخواهد رسید (Blakemore, 2012, p. 397). به همین دلیل، پیمان نامه حقوق کودک (۱۹۸۹) و اغلب نظام های حقوق کیفری، بر نظریه رد بلوغ کیفری کودک استوار بوده و مجازات اعدام را نسبت به جنایتگری اطفال و نوجوانان هرگز جایز نمی دانند (Regoli, 2012, p. 260).^{۵۱} در چنین وضعیتی، انتظار وجود آگاهی و توجه به نوعاً کشته بودن رفتار ارتكابی به ویژه در قتل های فاقد سبق تصمیم از سوی نوجوانان، مشکل خواهد بود. با این همه، در دادنامه شماره ۶۰۰۱۴۲ مورخ ۱۳۹۳/۰۲/۱۰ شعبه سوم دادگاه کیفری یک استان تهران، بر پایه این که «برای دادگاه از جهت رشد و کمال عقل متهم شبهه ای ایجاد نگردیده است»، بدون ارجاع امر به کمیسیون پزشکی قانونی، به استناد بند «ب» ماده ۲۹۰، حکم به قصاص نفس فردی صادر شده که حین ارتكاب قتل ۱۶ ساله بوده است.^{۵۲} همچنین، در قسمتی از دادنامه شماره ۹۵۰۹۹۷۰۲۲۵۵۰۰۱۵۲ مورخ ۱۳۹۵/۰۶/۳۱ شعبه هفتم دادگاه کیفری یک استان تهران، در پرونده موسوم به ستایش،^{۵۳} برای متهم ۱۶ ساله قتل، چنین آمده است:

” با عنایت به جمیع اوراق پرونده من جمله اقراریه متهم... و اعلام علت تامه فوت مبنی بر بریدن گلوی مقتول و نتایج واصله از آزمایشات سم و آسیب شناسی و نیز اظهار نظر پزشکی قانونی و تحلیل وضعیت روانی متهم و اظهار نظر مددکاران ذی ربط و همچنین تحقیقات میدانی و محتویات پرونده شخصیت متهم که جملگی دلالت بر سلامت روحی و روانی متهم داشته و حاکی از سلامت عقل، شعور و رشد و کمال عقلانی نامبرده می باشد و توجهاً به این که مجنی علیه های پرونده حاضر نیز از فرشتگان معصوم خدا و دختر بچه شش ساله می باشد و توجهاً به التهایب اجتماعی ایجاد شده متأثر از جنایات ارتكابی متهم و ضمن رصد

49. Anatomical

50. Physiological

۵۱. برای نمونه، در قضیه راپر در سال ۲۰۰۵، دیوان عالی کشور آمریکا بر اساس یافته های نوین علوم اعصاب، با تأکید بر عدم بلوغ عقلی کودکان (عدم رشد و کمال عقل اطفال و نوجوانان)، هر گونه اعدام افراد به سبب جرم ارتكابی در دوره کودکی (کمتر از ۱۸ سال) را مطلقاً مغایر با عدالت کیفری و احکام قانون اساسی اعلام نمود (Case of Roper v. Simmons, 2005). تا پیش از این پرونده، دیوان عالی آمریکا با صدور رأی در قضیه استنفورد ۱۹۸۹، اصدار حکم اعدام برای جرائم ارتكابی کودکان در ۱۶ سالگی را تجویز نموده بود (Case of Stanford v. Kentucky, 1989).

۵۲. شعبه ۷ دیوان عالی کشور به موجب دادنامه شماره ۹۴۰۹۹۷۰۹۱۰۵۰۰۶۷۳ آن را ابرام کرده است.

۵۳. برای دیدن متن دادنامه، نک: فرج بخش، ۱۳۹۵، ص. ۴۱-۴۴.

کردن توقعات آحاد جامعه و اذهان عمومی و با احراز تحقق جمیع شرایط و طی یک سلسله رسیدگی عادلانه، متهم موصوف را بزهدکار تشخیص و عمل نامبرده را با مواد... و بند «ب» ماده ۲۹۰ که بریدن گلو و عناصر حیاتی شامل رگ و مجاری تنفسی از مصادیق بارز نوعاً کشنده بودن تلقی می‌گردد... متهم موصوف به... یک بار قصاص نفس... محکوم می‌گردد.

دادنامه مذکور از ابعاد مختلف قابل نقد و ارزیابی است:

یکم. باید میان مواد ۹۱ و ۱۴۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ قائل به تفکیک شد، زیرا این دو مقرر در مقام تمایز بین جنون و شبهه در رشد جزایی هستند و نمی‌توان متهم فاقد رشد و کمال عقل را به طور کلی دچار اختلال روانی به عنوان یکی از موانع مسئولیت کیفری دانست. چندانکه ممکن است که شخص حین ارتکاب جنایت مستوجب قصاص دارای قوه تمییز و اراده باشد، اما رشد جزایی نداشته باشد. آنچه دادگاه در متن دادنامه در پی اثبات آن به جهت ایراد وکلای متهم بوده، فقدان اختلال در قوه تمییز و اراده متهم است و شایسته بود دادگاه با معیارهای عینی و موجه تصریح می‌نمود چگونه بر مبنای کدام رهنمود، درحالی که اصل بر نبود رشد جزایی است (ساداتی، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۴؛ عطرزاده و کلانتری، ۱۴۰۲، ص. ۵۱)، رشد کیفری متهم احراز شده و به تبع آن، وی را متوجه رفتار نوعاً کشنده در شرایطی که شرب خمر و حتی مواد مخدر استعمال کرده، دانسته است. از همین روست که تبصره ۱ ماده ۲ دستورالعمل چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل افراد بالغ کمتر از ۱۸ سال تمام شمس‌ی مصوب ۱۴۰۲ تأکید دارد: «در صورتی که قاضی رسیدگی‌کننده به طریقی... برای رفع شبهه اقدام کند، باید به نحو واضح چگونگی آن را در پرونده منعکس نماید».

دوم. ممکن است مطرح شود که دادگاه با اشاره به عبارت «اظهارنظر پزشکی قانونی و تحلیل وضعیت روانی متهم و اظهارنظر مددکاران ذی ربط و همچنین تحقیقات میدانی و محتویات پرونده شخصیت متهم»، رشد کیفری را اثبات کرده است. این بیان قابل نقد است، زیرا از یک سو، ماده ۹۱ با اندراج شرایطی، ادبیاتی قابل تفسیر و از لحاظ خبروی نظری بوده و قطعاً می‌تواند بستری عملی فراهم سازد تا برای افرادی که زیر سن ۱۸ سال مرتکب جنایت عمدی می‌شوند، عدم رشد و کمال عقل را ثابت نمایند (نجفی توانا، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۳). از سوی دیگر، دادگاه باید از عبارات کلی دوری گزیند و به طور مشخص مقرر کند که کدام بخش از تحقیقات

میدانی یا مندرجات پرونده شخصیت و چگونه دلالت بر تأیید نظر آن‌ها در تشخیص رشد کیفری و به تبع آن توجه به رفتار نوعاً کشنده داشته است، آن‌هم در وضعیتی که اغلب احکام قصاص صادرشده فعلی و قطعی شده گذشته برای نوجوانان از سوی دیوان عالی کشور نقض می‌گردد^{۵۴} تا دادگاه‌ها بر مبنای رویکرد ارفاقی ماده ۹۱ حکم شایسته صادر نمایند (قائدی و همکاران، ۱۴۰۴، ص. ۲۵۴).

سوم. دادگاه به جای آن‌که ادبیات دادنامه را محدود و مستند به الزامات حقوقی مبتنی بر مؤلفه‌های قانونی و جرم‌شناختی نماید، عوام‌گرایی کیفری را مبنای صدور دادنامه قرار داده است، حال آن‌که انتظار می‌رفت دادگاه به جای عبارات یادشده، توجه متهم به رفتار نوعاً کشنده را موجه سازد.^{۵۵}

چهارم. صرف اشاره کلی دادگاه به آگاهی از کشنده بودن بریدن گلو کفایت نمی‌کند. به همین دلیل است که قانون‌گذار در بند «ب»، از واژه «متوجه» به عنوان عنصر کلیدی و تکمیلی رکن روانی استفاده نموده است. در همین راستا ممکن است گفته شود که اشخاص آگاه و متوجه هستند که بریدن گلو با کیفیت توصیف شده در دادنامه، رفتار نوعاً کشنده‌ای است که هر شخصی از جمله مرتکب، آگاه و متوجه به نتایج آن است. در پاسخ باید به ضابطه آگاهی و توجه پرداخت. معیار «آگاهی»، عینی و بیرونی است، اما «توجه» معطوف است به بعد درونی و روانی مرتکب و جنبه شخصی دارد و باید وضعیت مرتکب را در آن شرایط زمانی ارتکاب ملاک عمل قرار داد (میرمحمدصادقی، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۶؛ نجفی توانا، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۴). محتویات پرونده و دادنامه فوق حکایت از آن دارد که مرتکب مواد مخدر استعمال کرده و حجم زیادی مشروبات الکلی مصرف نموده است و از رشد کیفری لازم، با توجه به آنچه آمد، برخوردار نبوده است. بر این مبنای می‌توان قائل به توجه آن به رفتار منجر به قتل در لحظه ارتکاب شد.

نمود دیگری از عدم ادراک معیار آگاهی و توجه، در حالتی قابل مشاهده است که فرد با

۵۴. رأی وحدت رویه شماره ۷۳۷ مورخ ۱۳۹۳/۰۹/۱۱ هیئت عمومی دیوان عالی کشور: «... محکومان به قصاص نفس که سن آنان در زمان ارتکاب جرم کمتر از هجده سال تمام بوده و احکام قطعی محکومیت آنان قبل از لازم‌الاجرا شدن قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲/۲/۱ صادر شده، چنانچه مدعی شمول شرایط مقرر در ماده ۹۱ این قانون باشند، به لحاظ این‌که تبدیل و تغییر مجازات به ترتیب مذکور در این ماده مآلاً تخفیف مجازات و تعیین کیفر مساعدتر به حال متهم به شمار می‌آید، می‌توانند بر اساس بند ۷ ماده ۲۷۲ قانون آیین دادرسی مذکور در فوق درخواست اعاده دادرسی نمایند...».

۵۵. فشار رسانه‌ها و افکار عمومی به دو صورت موجب ارتکاب خطاهایی می‌شوند که به ضرر متهم هستند: نخست، افزایش سرعت و کاهش دقت؛ و دوم، نمایشی و صوری شدن فرایند دادرسی (غلاملو، ۱۴۰۰، ص. ۱۶۴-۱۹۳). تأثیرپذیری قضات پرونده فوق از فشار افکار عمومی و رسانه‌ها با دقت در تاریخ ارتکاب قتل (۱۳۹۵/۰۱/۲۲) و صدور دادنامه قصاص (۱۳۹۵/۰۶/۳۱) آشکار است.

سلاحی به گمان این‌که خالی است، به سوی دیگری نشانه می‌رود و از روی شوخی یا بی‌توجهی شلیک می‌کند. در این وضعیت نمی‌توان رفتار نوعاً کشنده او را عمدی محسوب کرد (برهانی و لطفعلی‌زاده، ۱۴۰۱، ص. ۳۶۰؛ صاعی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵۶). در پرونده شماره ۱۴۰۱۱۲۹۲۰۰۰۳۵۲۳۱۶۰، بازپرس به استناد این‌که تصور متهم در زمان شلیک، خالی بودن سلاح است، قرار منع تعقیب او از اتهام قتل عمدی صادر می‌نماید. دادستان طبق بند «پ» ماده ۲۹۲ قانون مجازات اسلامی عقیده بر عمدی بودن جنایت دارد. با اختلاف بازپرس، دادگاه کیفری یک به نفع او حل اختلاف می‌کند. این رأی به موجب بند اخیر ماده ۲۷۳ قانون آیین دادرسی کیفری مورد فرجام‌خواهی قرار گرفته و شعبه هفت دیوان عالی کشور در رأی شماره ۱۴۰۳۰۶۳۹۰۰۰۰۰۶۵۸۸۳ شماره ۱۴۰۳/۰۲/۰۳ ضمن نقض دادنامه فرجام‌خواسته، چنین آورده است:

” فرجام‌خواهی آقای... وارد و دادنامه فرجام‌خواسته در خور نقض می‌باشد، زیرا با توجه به استدلال به عمل آمده توسط معاونت محترم دادسرا و وکیل محترم فرجام‌خواه موضوع از مصادیق بند ۲ ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی می‌باشد و عمدی محسوب می‌شود.^{۵۶}

این رأی با ایراد همراه است؛ از این منظر که، از یک سو، معاون دادستان به بند «ب» ماده ۲۹۰ تمسک نکرده است، بلکه استناد او به بند «پ» ماده ۲۹۲ قانون مزبور است. از سوی دیگر، دیوان هیچ اشاره‌ای به چگونگی آگاهی و توجه مرتکب به نوعاً کشنده بودن رفتار ارتكابی‌اش نکرده است و این تالی فاسد را در پی دارد که دادگاه‌ها با وجود خدشه در رکن معنوی قتل عمد، به سمت صدور احکام قصاص روند.^{۵۷}

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

قانون‌گذار به موجب ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، به جای تعریف قتل عمد بر اساس اصول و منطق حقوق کیفری، به تشریح روش‌های ارتكاب آن پرداخته است. طبق

۵۶. این پرونده همچنان در مرحله رسیدگی مجدد قرار دارد و دادنامه دیگری صادر نشده است.

۵۷. در پایان گفتنی است که چنانچه اعمال برخی از معادیر و رعایت برخی شروط از شئون اختصاصی دادگاه باشد، صدور قرار جلب به دادرسی به استناد مواد مرتبط با قصاص را نمی‌توان توسعه رفتار نوعاً کشنده از سوی دادسرا دانست. برای مثال، بررسی رشد کیفری نوجوان و اقسام دفاع مشروع به موجب مواد ۹۱ و ۳۰۳ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ از شئون دادگاه است و دادسرا نمی‌تواند به آن استناد کند (قائدی و فرحبخش، ۱۴۰۳، ص. ۷۷-۱۰۹).

این ماده، نخست آن‌که در صورت قصد قتل، ابزار و کیفیت رفتار ارتكابی اهمیتی ندارد؛ و دوم آن‌که آنجا که عمل کشنده است، به شرط وجود «آگاهی و توجه» نسبت به ماهیت کشنده رفتار، قصد مستقیم قتل ضرورتی نخواهد داشت. درحالی‌که عدالت اقتضا دارد که میان انواع مختلف جنایات عمدی تمایز قائل شد و بسته به شرایط و اوضاع و احوال حاکم بر موضوع و مرتکب، کیفرهای متنوع و متناسبی در نظر گرفته شود، چراکه پوشیده نیست بسیاری از قتل‌های عمدی، ناشی از هیجان و خشم‌های گذرا و لحظه‌ای است و شایسته نیست مرتکب آن را بسان کسی دانست که با سبق‌تصمیم و طراحی حساب‌شده، اقدام به قتل دیگری می‌کند.

تبعیت مقنن از نظر مشهور فقها در تدوین ضوابط ماده ۲۹۰ و رد عقیده فقیهان اقلیت صاحب‌نظر مبنی بر ضرورت تشخیص توأمان قصد صریح قتل و کشنده بودن وسیله و رفتار ارتكابی، همراه با عدم تبیین ضوابط یا ارائه معیار ناصحیح (تبصره ۱ ماده ۲۹۰)، رویه قضایی را با آسیب‌های متنوعی روبه‌رو ساخته است. چالش‌هایی که امروزه می‌بایست در پرتو اصول و قواعد تناسب، درآ، احتیاط در دماء و کمینه‌گرایی کیفری با تفسیری منطبق با اصول و منطق حقوق کیفری مرتفع شود، به توسعه رفتار نوعاً کشنده انجامیده و موجب گسترش آرای قصاص و تصمیم‌های مرتبط با آن در اندیشه قضایی ایران گردیده است. گسترش دامنه عملیات اجرایی، بی‌توجهی به احراز علت مرگ و انتساب آن به متهم، تلقی رفتار نوعاً کشنده در فرض بروز شبهه و قتل عمدی ناشی از بی‌پروایی شدید (ناظر بر رکن مادی) و نادیده گرفتن یا برداشت ناصحیح از مفاهیم آگاهی و توجه (ناظر بر رکن روانی)، به نمودهای بسط ضابطه دوم قتل عمدی تبدیل شده و به اتخاذ رویه‌های گوناگون، پیش‌بینی ناپذیر و تابع بخت و اقبال، منجر شده و کارآمدی سیاست کیفری را در این حوزه مختل کرده است. می‌توان با هدایت رویه قضایی به سمت بهره‌گیری از ظرفیت‌های قانونی و با مطالعه تطبیقی و الگوبرداری از تجربیات موفق سایر کشورها، گامی مؤثر در جهت ارتقای کیفیت تصمیم‌های مرتبط با عمل نوعاً کشنده و در نتیجه، کاهش احکام قصاص برداشت. به این منظور می‌توان راهکارهای ذیل را پیشنهاد کرد:

۱. می‌توان قتل‌های عمدی ناشی از هیجان و عصبانیت مفرط را از قتل‌های مبتنی بر سبق‌تصمیم، مجزا کرد و با استفاده از ظرفیت‌های قانونی همانند شرایط «آگاهی و توجه» مندرج در بند «ب» ماده ۲۹۰ و معاذیری نظیر تبصره ۲ ماده ۳۰۲ و ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی، از صدور

احکام قصاص خودداری نمود. در این راستا ضرورت دارد ضابطه دفاع افراطی و شبهه در رشد کیفری نوجوانان تبیین شود تا دادنامه‌های این حوزه عینی و قابل کنترل گردد.

۲. با توجه به این‌که اکثر قتل‌های عمد مصداق ضابطه دوم ماده ۲۹۰ است، در سطح استان‌ها، قضات محاکم کیفری یک، و در دامنه کشوری، هیئت عمومی دیوان عالی کشور، با تهیه منشوری ارشادی و کاربردی، نوع و کیفیت قتل‌هایی که بیشترین تکرار را از حیث شیوه وقوع دارند (برای مثال، نوجوانان در زمان شرب خمر و منازعه ناگهانی)، مشخص کنند و اصولی را برای احراز قیود آگاهی و توجه، تبیین و ابلاغ نمایند. در صورت استنباط متفاوت و صدور احکام مختلف، رأی وحدت رویه صادر شود.

۳. در اغلب آرای صادرشده از محاکم کیفری یک استان‌ها، شروط موضوع بند «ب» ماده ۲۹۰، مستندسازی و توجیه نمی‌گردد یا حداقل با عبارات کوتاه و نامناسب، اشاره اجمالی می‌شود. شایسته است دیوان عالی کشور به عنوان ناظر حسن اجرای قوانین، عدم مستندسازی دقیق شروط به خصوص «توجه به رفتار نوعاً کشنده» را صرف نظر از ماهیت پرونده، حتی در صورت تشخیص وجود توجه از نظر آنان، نقض نماید، زیرا محتمل است بعد از نقض، قضات کیفری یک براساس عدم توجه مرتکب، حکم دیگری صادر کنند.

۴. باید از گسترش دامنه عملیات اجرایی جز در موارد متقن و منطبق با ضوابط حاکم بر شرکت در قتل (مداخله در عملیات اجرایی و استناد جنایت به رفتار شرکا) خودداری نمود. در موارد مواضعه و قصد قتل توسط افراد متعدد، شرایط شرکت در قتل را منطبق با آن و محتویات پرونده نمود و در صورت تأیید کمیسیون‌های مختلف پزشکی قانونی مبنی بر تأثیر تمامی آسیب‌ها در حصول نتیجه، رفتار نوعاً کشنده را به مرتکبین آن منتسب کرد. بر این اساس، باید از انتساب قتل به همکاری‌کنندگان آن، به‌ویژه معاون که نقشی در نتیجه (جنایت کشنده) ندارند پرهیز کرد. با ملاحظه آرای آورده شده، دیوان عالی کشور نباید تشخیص دادگاه‌ها را در این حوزه متزلزل نماید و رویه‌ای کلی با استناد صرف به تبانی و قصد سابق ایجاد کند.

۵. احراز نتیجه رفتار امری مسلم و ضروری است. به این ترتیب، در مواردی که علت تامه فوت، حسب گزارش پزشکی قانونی نامعلوم است و یا اساساً جسدی کشف نمی‌گردد، احتیاط اقتضای آن است که از صدور حکم قصاص خودداری نمود، زیرا رفتار نوعاً کشنده مستلزم احراز قتل است و در این موارد، شبهه اساسی در حصول آن است. نمی‌توان به استناد تبانی

و قصدی غیر از قتل، وارد اندیشه مرتکبان شد و آن را ملاکی برای احراز جنایت دانست. به منظور جلوگیری از تبعات منفی این عقیده می‌توان با تعیین ضابطه احراز قصد صدمات شدید و یا وجود شواهد متقن برای آن، موضوع را مصداق قتل عمد به استناد رفتار نوعاً کشنده افراد دانست.

۶. با توجه به اطلاق ماده ۱۲۰ قانون مجازات اسلامی، در فروض حصول شبهه در نوع جنایت (عمد یا غیرعمد) یا انتساب به مباشر یا مباشران، باید قاعده در آن در قصاص و انتساب جنایت به رفتار افراد جاری نمود. در این موارد می‌توان به قدر متیقن از حیث غیرعمدی بودن قتل و یا انتساب آن به یک شخص اکتفا کرد.

۷. به منظور توجه قانون‌گذار نسبت به تعریف قتل عمدی ناشی از بی‌پروایی شدید یا تبیین معیار برای آن، بهره‌گیری از ضابطه‌ای منطقی و منطبق با بند «ب» ماده ۲۹۰ ضروری است؛ به این صورت که رفتار خطرناک منجر به جنایت باید اساسی، ارادی و نوعاً کشنده باشد و مرتکب به‌رغم قابل پیش‌بینی بودن خطر، ضمن نادیده‌انگاری یا پذیرش ناموجه آن، آگاهی و توجه به نوعاً کشنده بودن عمل داشته باشد. تا زمان تشخیص مسلم این شرایط، باید تفصیر فاحش را حمل بر فرض معمول و غالب آن (غیرعمدی بودن جنایت) کرد.

فهرست منابع

۱. آقای‌نیا، حسین. (۱۴۰۲ش). **جرایم علیه اشخاص (جنایات)**، (چاپ بیستم). تهران: میزان.
۲. آقای‌نیا، حسین و محمودی جانکی، فیروز. (۱۴۰۲ش). **قانون جزای نمونه ایالات متحده آمریکا و یادداشت‌های توضیحی**، (چاپ دوم). تهران: میزان.
۳. اعتمادی، امیر. (۱۳۹۶ش). **تهاجم علیه اشخاص**، (چاپ اول). تهران: میزان.
۴. اکرمی، روح‌الله. (۱۴۰۱ش). **قلمروی جرایم مشمول بعد اثباتی قاعده درآ در حقوق کشورهای اسلامی با نگاهی به آموزه‌های فقهی**. پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱۳ (۱۶)، ۷-۳۱. [10.22124/jol.2022.21001.2225](https://doi.org/10.22124/jol.2022.21001.2225)
۵. بدری، علی؛ عظیم‌زاده، شادی؛ شیری، عباس؛ و مؤذن‌زادگان، حسنعلی. (۱۳۹۸ش). **سیمای جنایی قتل‌های عمد در شهرستان ساوجبلاغ**. **انتظام اجتماعی**، ۱۲ (۱)، ۴۹-۷۶.
۶. برهانی، محسن و لطفعلی‌زاده، الهه. (۱۴۰۱ش). **تأملات شرحی بر قانون مجازات اسلامی**، (چاپ اول). تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۷. پرویزی، سیروس؛ داورنیا، رحیم؛ و سلیمانی، ایران. (۱۴۰۰ش). **بررسی فقهی - حقوقی قتل ناشی از بی‌پروایی شدید**. با تأملی بر رویه قضایی ایران. **پژوهشنامه حقوق کیفری**، ۱۲ (۲)، ۵۳-۷۸. [jol.2021.17980.2016/10.22124](https://doi.org/10.22124/jol.2021.17980.2016/10.22124)
۸. پوربافرانی، حسن. (۱۳۹۲ش). **مطالعه تطبیقی تجاوز از حدود دفاع مشروع (دفاع مشروع افراطی)**. **پژوهشنامه حقوق کیفری**، ۵ (۲)، ۳۵-۵۹.
۹. حاجی‌ده‌آبادی، احمد. (۱۴۰۴ش). **جرایم علیه اشخاص**، (چاپ چهارم). تهران: میزان.
۱۰. حاجی‌ده‌آبادی، احمد. (۱۴۰۰ش). **جریان یا عدم جریان قاعده درآ در قصاص با تأکید بر قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲**. **مطالعات فقه و حقوق اسلامی**، ۱۳ (۲۵)، ۱۷۷-۲۱۲. [10.22075/feqh.2021.24028.2954](https://doi.org/10.22075/feqh.2021.24028.2954)
۱۱. حبیب‌زاده، محمدجعفر؛ مالدار، محمدحسن؛ و شوکتی، زهرا. (۱۴۰۲ش). **بازنگری در کیفرهای بدنی در پرتو بازخوانی قاعده هم‌نشینی عقل و شرع**. **پژوهشنامه حقوق کیفری**، ۱۴ (۱)، ۱۹۷-۲۱۹. [jol.2023.23654.2363/10.22124](https://doi.org/10.22124/jol.2023.23654.2363/10.22124)
۱۲. خالقی، علی؛ رجب، محمدعلی. (۱۳۹۲ش). **تحلیل معیار نوعی در عنصر روانی جرم قتل عمدی (مطالعه تطبیقی)**. **پژوهشنامه حقوق کیفری**، ۴ (۱)، ۱۲۱-۱۴۶.
۱۳. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۲ق). **مبانی تکملة المنهاج**. (ج. ۴۱ و ۴۲). قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی.
۱۴. روح‌الامینی، محمود. (۱۳۹۹ش). **تبیین مفهوم و جایگاه «کار نوعاً‌کشنده» در حقوق کیفری ایران با نگاهی به حقوق فرانسه**. **آموزه‌های حقوق کیفری**، ۱۷ (۲۰)، ۱۷۹-۲۱۴. [cld.2021.2325.1376/10.30513](https://doi.org/10.22124/cld.2021.2325.1376/10.30513)

۱۵. رون زاد، علیرضا؛ شایگان فرد، مجید؛ و شیخ الاسلامی، عباس. (۱۴۰۲ش). مختصات قتل‌های عمد در پرتو سیمای جنایی شهر مشهد با تمرکز بر سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴. **فقه جزای تطبیقی**، ۳(۵)، ۱۲-۱.
۱۶. زحیلی، وهبه. (۱۹۹۷م). **الفقه الاسلامی و أدلته**. دمشق: دار الفکر.
۱۷. ساداتی، سید محمد مهدی. (۱۳۹۵ش). شرایط اعمال قاعده در فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی. **مطالعات فقه و حقوق اسلامی**، ۸(۱۴)، ۱۱۳-۱۴۶. [10.22075/10.22075.1950](https://doi.org/10.22075/10.22075/10.22075.1950)
۱۸. سربانی، حبیب؛ مهدوی پور، اعظم؛ و حسینی، راحله. (۱۴۰۱ش). بررسی فقهی و حقوقی سقوط قصاص در فرض تحریک مؤثر مجنی علیه. **پژوهش حقوق کیفری**، ۱۰(۳۸)، ۳۷-۷۳. [10.22054/jclr.2022.57723.2253](https://doi.org/10.22054/jclr.2022.57723.2253)
۱۹. سلیمانی، حسین؛ حسن زاده، نگین؛ و مالدار، محمد حسن. (۱۴۰۳ش). اعتبارسنجی درجه بندی قتل عمد در نظام کیفری ایران از منظر فقه امامیه. **مطالعات حقوقی**، ۱۶(۲)، ۸۱-۱۰۸. [10.22099/jls.2023.43989.4743](https://doi.org/10.22099/jls.2023.43989.4743)
۲۰. سیاهپور، محمدرضا؛ بهمن پوری، عبدالله. (۱۴۰۱ش). درجه بندی قتل‌های عمدی، شبه عمدی و خطای محض بر مبنای عنصر روانی. **تعالی حقوق**، ۱۳(۳)، ۸۷-۱۱۶. [10.22034/thdad.2022.556748.2213](https://doi.org/10.22034/thdad.2022.556748.2213)
۲۱. شاکری، ابوالحسن؛ علی نژاد، فاطمه. (۱۴۰۰ش). چالش‌های اسراف در قتل در حقوق ایران. **پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی**، ۱۷(۶۴)، ۱۱۳-۱۳۰. [ijrz.2021.684733/10.22034](https://doi.org/10.22034/ijrz.2021.684733/10.22034)
۲۲. شیرینی، عباس. (۱۳۹۹ش). بازتاب قاعده در عناصر سه‌گانه جرم. **تحقیقات حقوقی**، ۲۵(۹۹)، ۱۱۵-۱۴۶. [jlr.2021.224438.2034/10.29252](https://doi.org/10.29252/jlr.2021.224438.2034/10.29252)
۲۳. صانعی، یوسف. (۱۳۸۸ش). **استفتائات قضایی (کلیات قضا و جزائیات)**، (ج. ۱، چاپ سوم). تهران: انتشارات پرتو خورشید.
۲۴. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). **الخلافا**، (ج. پنجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۵. عزیز، امیرمهدی؛ میرخلیلی، سید محمود؛ و نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۴۰۱ش). کیفرگذاری کرامت‌مدار در مدل مردم‌سالار سیاست جنایی. **پژوهشنامه حقوق کیفری**، ۱۳(۱)، ۱۷۷-۲۰۴. [jol.2022.19832.2155/10.22124](https://doi.org/10.22124/jol.2022.19832.2155/10.22124)
۲۶. عطرزاده، فاطمه؛ کلانتری، کیومرث. (۱۴۰۲ش). امکان سنجی رفع خشونت قانونی مرتبط با فرض رشد جزایی و کمال عقلی نسبت به نوجوانان در حقوق ایران. **فقه جزای تطبیقی**، ۳(۱۱)، ۳۹-۵۳.
۲۷. غلاملو، جمشید. (۱۴۰۰ش). **محکومیت بی‌گناهان (رویکرد میان‌رشته‌ای به ادله اثبات کیفری)**، (چاپ سوم). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۸. فرح‌بخش، مجتبی. (۱۳۹۵ش). رشد و کمال عقل در آیینة رویه قضایی. **رویه قضایی**، ش. ۲، ص. ۴۱-۵۵.

۲۹. قاسمی مقدم، حسن؛ رکیه سادات میرسیدی. (۱۳۹۹ش). عدم امکان فرار به عنوان شرط اباحه دفاع کشنده؛ با نگرشی تطبیقی به نظام حقوقی ایالات متحده آمریکا. **حقوقی دادگستری**، ۸۵(۱۱۴)، ۳۴۱-۳۱۹. [jzr.2020.127298.3398/10.22106](https://doi.org/10.22106/3398.10.22106.127298)
۳۰. قائدی، سعید. (۱۴۰۳ش). دفاع مشروع افراطی در فرایند رسیدگی کیفری ایران (با تأکید بر قتل عمد). **پژوهش‌های حقوقی**، ۲۳(۵۹)، ۵۶۷-۵۹۸. [zjr.2023.395452.2337/10.48300](https://doi.org/10.48300/2337.10.48300.395452)
۳۱. قائدی، سعید؛ فرح‌بخش، مجتبی. (۱۴۰۳ش). آسیب شناسی قضایی اعمال دفاع مشروع در دادسرا با تأکید بر قتل عمد. **حقوقی دادگستری**، ۸۸(۱۲۵)، ۷۷-۱۰۹. [zjr.2024.2015106.5498/10.22106](https://doi.org/10.22106/5498.10.22106.2024.2015106)
۳۲. قائدی، سعید؛ محسنی، فرید؛ راسته، مرتضی؛ و چوپینه، صمد. (۱۴۰۴ش). واکاوی معیارهای تشخیص رشد و کمال عقل نوجوانان در سیاست جنایی قضایی ایران. **پژوهش‌نامه حقوق اسلامی**، ۲۶(۴)، ۲۲۸-۲۶۷. [law.2025.247510.3679/10.30497](https://doi.org/10.30497/law.2025.247510.3679)
۳۳. قیاسی، جلال‌الدین. (۱۳۹۹ش). **جرایم علیه تمامیت جسمانی اشخاص**. (چاپ اول). تهران: میزان.
۳۴. قیاسی، جلال‌الدین؛ اکرمی، روح‌الله. (۱۳۹۳ش). نقش علم به نوعاً کشندگی رفتار در ساختار قتل عمد از منظر حقوق اسلام و غرب. **پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب**، ۱(۲)، ۱۰۵-۱۳۴.
۳۵. لفیو، واین آر. (الف). (۱۴۰۱ش). **حقوق جزای اختصاصی در نظام کیفری ایالات متحده آمریکا**. (ترجمه حسین آقایی‌نیا، چاپ اول). تهران: میزان.
۳۶. لفیو، واین آر. (ب). (۱۴۰۱ش). **حقوق جزای عمومی در نظام کیفری ایالات متحده آمریکا**. (ترجمه حسین آقایی‌نیا، چاپ اول). تهران: میزان.
۳۷. مرادی، حسن؛ شهبازی، علی. (۱۳۹۴ش). عنصر معنوی قتل عمدی در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲. **پژوهش حقوق کیفری**، ۴(۱۳)، ۴۳-۷۰.
۳۸. مرتضی، احمد؛ امیران، امیر. (۱۳۹۷ش). اثر محکومیت‌زدایی و کیفرزدایی قاعده درآ در جنایات موجب قصاص با رویکردی به قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. **پژوهش حقوق کیفری**، ۷(۲۵)، ۵۹-۸۷. [jclr.2018.15162.1277/10.22054](https://doi.org/10.22054/jclr.2018.15162.1277)
۳۹. مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین. (۱۴۱۵ق). **قصاص علی أضواء القرآن و السنة**. (ج. ۱). قم: کتابخانه مرعشی نجفی.
۴۰. مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری. (۱۴۱۳ق). **المقنعة**. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۴۱. منصورآبادی، عباس؛ فتحی، محمد جواد. (۱۴۰۴ش). اصل تناسب در حقوق کیفری ایران. **حقوق اسلامی**، ۲۲(۸۴)، ۲۹-۶۰. [ilaw.2024.2016263.3345/10.22034](https://doi.org/10.22034/ilaw.2024.2016263.3345)
۴۲. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۳ش). **جرایم علیه اشخاص**. (چاپ سی و چهارم). تهران: میزان.
۴۳. میرمحمدصادقی، حسین. (۱۴۰۱ش). **حقوق جزای عمومی**. (ج. دوم، چاپ سوم). تهران: دادگستر.
۴۴. نجفی توانا، علی. (۱۴۰۰ش). **جنایت علیه تمامیت جسمانی اشخاص**. (چاپ اول). تهران: میزان.

۴۵. نجفی، محمد حسن. (۱۳۶۷ش). **جواهر الکلام**، (ج. ۴۲). تهران: دارالکتب الإسلامية.
۴۶. نجفی، محمد حسن. (۱۴۱۴ق). **جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام**. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۴۷. نجیب حسنی، محمود. (۱۳۹۲ش). **شرح قانون العقوبات، القسم الخاص**. قاهره: دار النهضة العربية.
۴۸. نراقی، ملا احمد. (۱۴۱۵ق). **مستند الشيعة**، (ج. ۱۸، چاپ ۱). قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۴۹. نوروزی، عاطفه؛ وطنی، مهدی. (۱۴۰۱ش). تأثیر نحوه انجام رفتار منجر به قتل در عمدی بودن قتل. **فقه و مبانی حقوق اسلامی**، (۱)۵۵، ۱۹۷-۲۱۹. [10.22059/jzfil.2022.336569.669291/10.22059](https://doi.org/10.22059/jzfil.2022.336569.669291/10.22059)
50. Bergelson, Vera. (2005). Victims and Perpetrators: An Argument for Comparative Liability in Criminal Law. *Buffalo Criminal Law Review*, Vol. 8. pp. 109-121.
51. Blakemore, S. J. (2012). Imaging brain development: the adolescent brain. *Neuroimage*, 61(2).
52. *Case of Roper v. Simmons*. 543 U.S. 551 (2005).
53. *Case of Stanford v. Kentucky*. 492 U.S. 361 (1989).
54. Regoli, R. M., Hewitt J. D., Maras, M-H. (2012). *Exploring Criminal Justice: The Essentials*. Berlin: Jones & Bartlett Learning.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Resources

1. Aghaei-Nia, H. (2023). Crimes against persons (Homicide and bodily offenses) (20th ed.). Mizan Publishing. (In Persian)
2. Aghaei-Nia, H., & Mahmoudi Janki, F. (2023). Model penal code of the United States and explanatory notes (2nd ed.). Mizan Publishing. (In Persian)
3. Akrami, R. (2022). The scope of crimes subject to the evidentiary dimension of the rule of dar' in the laws of Islamic countries with reference to jurisprudential teachings. *Criminal Law Review*, 13(16), 7–31. (In Persian) <https://doi.org/10.22124/jol.2022.21001.2225>
4. Badri, A., Azimzadeh, S., Shiri, A., & Moazenzadegan, H.-A. (2019). The criminal profile of intentional homicides in Savojbolagh County. *Social Order*, 12(1), 49–76. (In Persian)
5. Bergelson, Vera. (2005). "Victims and Perpetrators: An Argument for Comparative Liability in Criminal Law". *Buffalo Criminal Law Review*. Vol 8.
6. Blakemore, S. J. (2012). Imaging brain development: the adolescent brain. *Neuroimage*. 61(2).
7. Borhani, M., & Lotfali-Zadeh, E. (2022). Analytical commentaries on the Islamic penal code (1st ed.). Judiciary Press and Publications Center. (In Persian) <https://doi.org/10.22124/jol.2021.17980.2016>
8. Case of *Roper v. Simmons*. 543 U.S. 551 (2005).
9. Case of *Stanford v. Kentucky*. 492 U.S. 361 (1989).
10. Etemadi, A. (2017). Offenses against persons (1st ed.). Mizan Publishing. (In Persian)
11. Haji Deh-Abadi, A. (2021). The applicability or non-applicability of the rule of dar' in qisas with emphasis on the Islamic Penal Code of 2013. *Studies in Islamic Jurisprudence and Law*, 13(25), 177–212. (In Persian) <https://doi.org/10.22075/feqh.2021.24028.2954>
12. Haji Deh-Abadi, A. (2025). Crimes against persons (4th ed.). Mizan Publishing. (In Persian)
13. Parvizi, C., Davarnia, R., & Soleimani, I. (2021). A jurisprudential and legal analysis of homicide resulting from gross recklessness, with reference to Iranian judicial practice. *Criminal Law Review*, 12(2), 53–78. (In Persian) <https://doi.org/10.22124/jol.2021.17980.2016>
14. Pourbafarani, H. (2013). A comparative study of exceeding the limits of legitimate self-defense (Excessive self-defense). *Criminal Law Review*, 5(2), 35–59. (In Persian)
15. Habibzadeh, M.-J., Maldar, M.-H., & Shokati, Z. (2023). Revisiting corporal punishments in light of a reexamination of the rule of the conjunction of reason and Sharia. *Criminal Law*

- Review, 14(1), 197–219. (In Persian) <https://doi.org/10.22124/jol.2023.23654.2363>
16. Khaleghi, A., & Rajab, M.-A. (2013). An analysis of the objective criterion in the mental element of intentional homicide (A comparative study). *Criminal Law Review*, 4(1), 121–146. (In Persian)
17. Khoei, S. A. (2001). *Mabani takmilat al-minhaj* (Vols. 41–42). Institute for the Revival of Imam al-Khoei's Works. (In Persian)
18. Regoli, R. M., Hewitt J. D., Maras, M.-H. (2012). *Exploring Criminal Justice: The Essentials*. Berlin, Jones & Bartlett Learning.
19. Ruholamini, M. (2021). Explaining the concept and position of inherently lethal conduct in Iranian criminal law with reference to French law. *Criminal Law Doctrines*, 17(20), 179–214. (In Persian) <https://doi.org/10.30513/cld.2021.2325.1376>
20. Ronzad, A., Shayganfard, M., & Sheikh al-Islami, A. (2023). Characteristics of intentional homicides in light of the criminal profile of Mashhad City (2011–2015). *Comparative Criminal Jurisprudence*, 3(5), 1–12. (In Persian)
21. Zuhayli, W. (1997). *Al-fiqh al-Islami wa adillatuhu*. Dar al-Fikr. (In Persian)
22. Sadati, S. M.-M. (2017). Conditions for the application of the rule of dar' in Imami jurisprudence and the Islamic Penal Code. *Studies in Islamic Jurisprudence and Law*, 8(14), 113–146. (In Persian) <https://doi.org/10.22075/feqh.2017.1950>
23. Saryani, H., Mahdavi-pour, A., & Hosseini, R. (2022). A jurisprudential and legal analysis of the fall of qisas in cases of effective provocation by the victim. *Criminal Law Research*, 10(38), 37–73. (In Persian) <https://doi.org/10.22054/jclr.2022.57723.2253>
24. Soleimani, H., Hassanzadeh, N., & Maldar, M.-H. (2024). Validating the gradation of intentional homicide in the Iranian criminal system from the perspective of Imami jurisprudence. *Legal Studies*, 16(2), 81–108. (In Persian) <https://doi.org/10.22099/jls.2023.43989.4743>
25. Siahpour, M.-R., & Bahmanpouri, A. (2022). The gradation of intentional, quasi-intentional, and accidental homicide based on the mental element. *Legal Excellence*, 13(3), 87–116. (In Persian) <https://doi.org/10.22034/thdad.2022.556748.2213>
26. Shakeri, A., & Alizadeh, F. (2021). Challenges of excess in homicide under Iranian law. *Islamic Jurisprudence and Law Research*, 17(64), 113–130. (In Persian) <https://doi.org/10.22034/ijrj.2021.684733>

27. Shiri, A. (2021). The reflection of the rule of dar' in the three elements of crime. *Legal Research*, 25(99), 115–146. (In Persian) <https://doi.org/10.29252/jlr.2021.224438.2034>
28. Sanei, Y. (2009). *Judicial fatwas (General principles of adjudication and criminal matters) (Vol. 1, 3rd ed.)*. Parto Khorshid Publishing. (In Persian)
29. Tusi, A. J. M. b. H. (1986). *Al-khilaf (Vol. 5)*. Islamic Publications Office. (In Persian)
30. Azizi, A.-M., Mirkhalili, S.-M., & Najafi Abrandabadi, A.-H. (2022). Dignity-oriented sentencing in the democratic model of criminal policy. *Criminal Law Review*, 13(1), 177–204. (In Persian) <https://doi.org/10.22124/jol.2022.19832.2155>
31. Atzadeh, F., & Kalantari, K. (2023). Feasibility of eliminating legal violence related to the presumption of criminal maturity and intellectual development of juveniles in Iranian law. *Comparative Criminal Jurisprudence*, 3(11), 39–53. (In Persian)
32. Gholamloo, J. (2021). *Wrongful convictions (An interdisciplinary approach to criminal evidence) (3rd ed.)*. University of Tehran Press. (In Persian)
33. Farahbakhsh, M. (2017). Criminal maturity and intellectual development in light of judicial practice. *Judicial Practice*, 2, 41–55. (In Persian)
34. Ghasemi-Moghadam, H., & Mirseyyedi, Z.-S. (2020). The impossibility of retreat as a condition for the justification of lethal self-defense: A comparative study with the United States legal system. *Justice Law Review*, 85(114), 319–341. (In Persian) <https://doi.org/10.22106/jlj.2020.127298.3398>
35. Ghaedi, S. (2024). Excessive self-defense in the Iranian criminal adjudication process (With emphasis on intentional homicide). *Legal Research*, 23(59), 567–598. (In Persian) <https://doi.org/10.48300/jlr.2023.395452.2337>
36. Ghaedi, S., & Farahbakhsh, M. (2024). Judicial pathology of the application of legitimate self-defense at the prosecutorial stage with emphasis on intentional homicide. *Justice Law Review*, 88(125), 77–109. (In Persian) <https://doi.org/10.22106/jlj.2024.2015106.5498>
37. Ghaedi, S., Mohseni, F., Rasteh, M., & Choobineh, S. (2025). An examination of the criteria for determining criminal maturity and intellectual development of juveniles in Iran's judicial criminal policy. *Islamic Law Review*, 26(4), 228–267. (In Persian) <https://doi.org/10.30497/law.2025.247510.3679>
38. Gheyasi, J. (2021). *Crimes against bodily integrity of persons (1st ed.)*. Mizan Publishing. (In Persian)

39. Gheyasi, J., & Akrami, R. (2014). The role of knowledge of the inherently lethal nature of conduct in the structure of intentional homicide from the perspective of Islamic and Western law. *Comparative Research on Islamic and Western Law*, 1(2), 105–134. (In Persian)
40. LaFave, W. R. (2022a). *Substantive criminal law in the United States legal system* (H. Aghaei-Nia, Trans., 1st ed.). Mizan Publishing. (In Persian)
41. LaFave, W. R. (2022b). *Criminal law (General part) in the United States legal system* (H. Aghaei-Nia, Trans., 1st ed.). Mizan Publishing. (In Persian)
42. Moradi, H., & Shahbazi, A. (2016). The mental element of intentional homicide under the Islamic Penal Code of 2013. *Criminal Law Research*, 4(13), 43–70. (In Persian)
43. Mortazavi, A., & Amiran, A. (2018). The effect of decriminalization and depenalization of the rule of dar' in crimes punishable by qisas with reference to the Islamic Penal Code of 2013. *Criminal Law Research*, 7(25), 59–87. (In Persian) <https://doi.org/10.22054/jclr.2018.15162.1277>
44. Marashi Najafi, S. S. (1995). *Qisas 'ala daw' al-Qur'an wa al-sunnah* (Vol. 1). Marashi Najafi Library. (In Persian)
45. Mofid, M. b. N. al-'Ukbari. (1992). *Al-muqni'ah*. World Congress of Shaykh al-Mufid. (In Persian)
46. Mansourabadi, A., & Fathi, M.-J. (2025). The principle of proportionality in Iranian criminal law. *Islamic Law*, 22(84), 29–60. (In Persian) <https://doi.org/10.22034/ilaw.2024.2016263.3345>
47. Mirmohammad Sadeghi, H. (2024). *Crimes against persons* (34th ed.). Mizan Publishing. (In Persian)
48. Mirmohammad Sadeghi, H. (2022). *General criminal law* (Vol. 2, 3rd ed.). Nashr-e Dadgostar Publishing. (In Persian)
49. Najafi Tavana, A. (2021). *Offenses against bodily integrity of persons* (1st ed.). Mizan Publishing. (In Persian)
50. Najafi, M.-H. (1988). *Jawahir al-kalam* (Vol. 42). Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Persian)
51. Najafi, M.-H. (1995). *Jawahir al-kalam fi sharh shara'i al-Islam*. Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
52. Najib Hosni, M. (2013). *Sharh qanun al-'uqubat* (Special part). Dar al-Nahda al-'Arabiyya. (In Persian)

53. Naraqi, M. A. (1995). *Mustanad al-shi'a* (Vol. 18, 1st ed.). Aal al-Bayt Institute. (In Persian)
54. Norouzi, A., & Vatani, M. (2022). The impact of the manner of committing lethal conduct on the classification of intentional homicide. *Jurisprudence and Foundations of Islamic Law*, 55(1), 197–219. (In Persian) <https://doi.org/10.22059/jjfil.2022.336569.669291>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی